TEXT PROBLEM WITHIN THE BOOK ONLY

UNIVERSAL
LIBRARY

माझा अटकेपार प्रवास

गोविंद चिमणाजी भाटे.

माझा अटकेपार प्रवास

लेखक व प्रकाशकः
गोविंद चिमणाजी भाटे, एम्. ए.,
लाईफ मेंबर, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, पुणें.
२५७. नारायण पेठ, पुणें शहर.

मुद्रकः
केशव रावजी गोंधळेकर, जगद्धितेच्छु प्रेस, ४३२ शनवार पेठ, पुणे.

सन १९१८

किंमत १२ आणे.

अनुक्रमणिका.

प्रस्तावना.

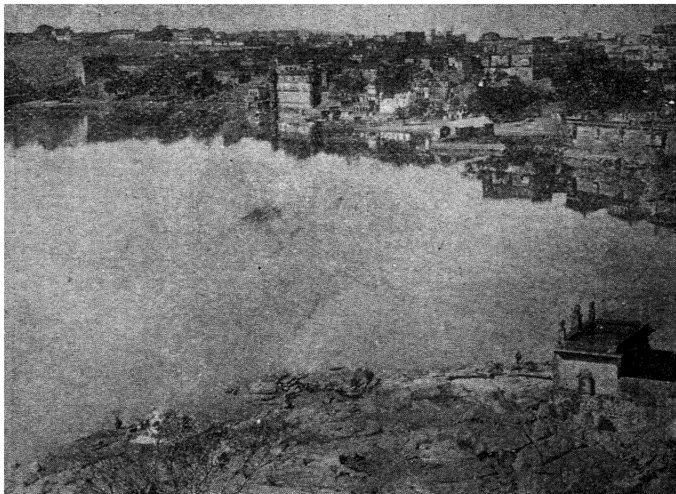
माझ्या प्रवासपर लेखाचा हा दुसरा भाग आहे. पूर्वकाळी सिंधूनद व अटकप्रांत हा हिंदुस्थानची वायव्यमर्यादा गणला जात असे व म्हणून पेशवाईत अटकेपर्यंत झेंडे लावणे म्हणजे सर्व हिंदुस्थान काबीज करणे अशी म्हण पडली. सिंधूनदीच्या पलीकडच्या देशाला गांधार देश म्हणत. व त्यांत हल्लीचा अफगाणिस्थान व वायव्यप्रांत या दोहोंचाहि समावेश होई. पण हल्ली पेशावरापर्यंत म्हणजे खैबर घाटापर्यंतचाच मुलुख ब्रिटिश हिंदुस्थानात मोडतो व सध्याच्या हिंदुस्थानच्या या वायव्यमर्यादेपर्यंतच माझा प्रवास झाला; त्याचे या भागांत वर्णन आले आहे. बुद्धकालीन वास्तुकलेच्या दृष्टीने अत्यंत प्रख्यात अशा दोन स्थळांचे - सांची व तक्षशीला—वर्णनही या भागांत आले आहे. तसेच फार पुरातन काळापासून प्रख्यात अशा दिल्लीचेही वर्णन आले आहे. पंजाबांत आर्यसमाजाची शिक्षणविषयक चळवळ जोराची आहे. त्या आर्यसमाजाच्या दोन शिक्षणसंस्थांची हकीकतही या भागांत दिली आहे. माझ्या प्रवासपर लेखांच्या पहिल्या भागात आर्यसमाजाच्या आणखी एका संस्थेची हकीकत आली आहे. म्हणजे पंजाबांतील हल्लींच्या काळच्या एका मोठ्या धर्मपंथाच्या शिक्षणविषयक चळवळीची कल्पना या तीन लेखावरून येईल अशी आशा आहे. याप्रमाणे या प्रवासपर लेखांत मी विषयविविधता साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे लेख मासिकमनोरंजनात पूर्वी प्रसिद्ध झाले होते. पण पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करतांना पूर्वीच्या लेखात भर घालून त्या त्या स्थळाविषयीं आजतागाईत उपलब्ध झालेली माहिती संकलित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. अर्थात् या पुस्तकांत बरीच नवीन माहिती दिली आहे.

२७७, नारायण पेठ, पुणे शहर.
१२ दिजंबर १९१८ } गोविंद चिमणाजी भाटे.

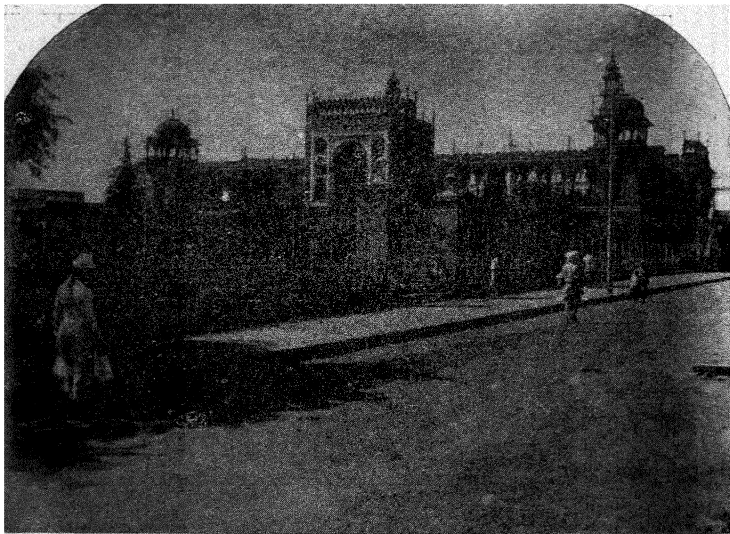

रघुनाथराव पेशवे.

बरातलाव शहर—भोपाळ.

मोती मसजिद–भोपाळ.

अजबखाना—भोपाळ.

माझा अटकेपार प्रवास.

१

भोपाळ.

कोणत्यादि गोष्टीचें चिरतन चिंतन, सर्वदा निदिध्यास व सारखी तळमळ एकाद्याला लागली, म्हणजे त्याला त्या गोष्टीचा नाद लागला, असें आपण म्हणतो. हा नाद सुपरिणामी असला, म्हणजे तो सद्गुण बनून प्रशसनीय होतो; हाच नाद दुष्परिणामी असला, म्हणजे तो व्यसनरूप पाहून गर्हणीय होतो. माझीच गोष्ट घ्याना! मला हा प्रवासाचा सुखदायी व सुपरिणामी नाद बऱ्याच प्रौढ वयात लागला. वर्षादोन वर्षांतून दूरच्या प्रांताचा प्रवास केल्यावांचून मला चैन पडत नाहीं; मन अगदी चुळबूळ करूं लागतें.

प्रवासाला अनुकूल परिस्थिति पाहिली तर ती माझ्या पूर्ववयांत हल्लीपेक्षां जास्त होती. माझे वडील इंग्रजी फारसें शिकलेले नसूनसुद्धां मोठे कॉंग्रेसभक्त होते; यामुळे ते पुष्कळ वेळां कॉंग्रेसच्या बैठकांना जात असत. तेव्हां त्यांच्याबरोबर मला सहज जातां आलें असतें. शिवाय, माझ्या

वडिलांची सांपत्तिक स्थिति बरी असल्यामुळें व मला माझ्या विद्यार्थिदशेंत शिष्यवृत्ति नेहमीं मिळत असल्यामुळे मनांत असतें तर मला त्या वयांत पुष्कळ प्रवास करावयाला सांपडला असता. पण त्या वयांत मी फार घरकोंबडा होतों! शाळेची किंवा कॉलेजची सुटी झालीरे झाली, कीं, घरीं पळावयाचें, असा माझा क्रम असे. एकदां तर या माझ्या आतुरतेबद्दल माझे पूज्य गुरु प्रि. सेलबीसाहेब यांच्या किंचित् रोषाला मला पात्र व्हावें लागले होते. पण त्यांच्याशीं केलेल्या सरळ वर्तनानें मला त्या वेळीं परवानगी मिळाली. आमच्या कॉलेजच्या परीक्षा वगैरे सर्व आटोपल्या होत्या. माझे कामहि सपलें होतें. कॉलेजच्या सुटीला फक्त दोन दिवस अवकाश होता. तेव्हां येथें आतां उगीच राहून काय करावयाचें, असा मनांत विचार करून मी घरीं जाण्याची तयारी केली; वडिलांना निघण्याचें मुकरर पत्र लिहिलें; क्लबाचीं व इतर खर्चाची बिलें दिलीं; सामानाची बांधाबांध केली, व सर्व तयारी झाल्यावर प्रवासाचा पोषाख करून प्रि. सेलबीसाहेबांच्या बंगल्यावर त्यांची परवानगी मागावयाला गेलों. तेव्हां ते किंचित् रागावल्यासारखे दिसले, व "सुटीच्या आधीं जाणे चांगले नाहीं; विशेषतः कॉलेजांतल्या प्रौढ विद्यार्थ्यांनीं तर जाऊं नये. कारण, यायोगें इतर विद्यार्थ्यांच्या मनांत शिस्तीबद्दल शिथिलता उत्पन्न होते." असें ते मला ह्मणाले. तेव्हां मलाहि त्यांचें म्हणणें पटलें, व मी आपली चूक त्यांच्यापाशीं प्रांजलपणें कबूल केली. पण "मी जाण्याची सर्व तयारी केली आहे; घरीं मुकरर येण्याचा दिवसहि कळविला आहे, व खरोखरीं माझें सर्व अभ्यास आणि काम सपलें आहे." असें मी तितक्यांत म्हटलेंच. हें ऐकून प्रि. सेलबीसाहेबांनीं मला एकदाची परवानगी दिली, व मी घरीं गेलों.

त्या काळच्या घरकोंबडेपणामुळें त्या वयांत मजकडून प्रवास घडला नाहीं; याबद्दल एका दृष्टीनें मला वाईट वाटत नाहीं. कारण, त्या वेळीं मी बहिर्दृष्टिच होतो. मी प्रवासाला गेलो असतो, तर इतर पुष्कळ प्रवाशांप्रमाणें जडदृष्टीनेंच मीं प्रवास केला असता. आतां पुष्कळ दिवसांच्या अनुभवानें, व्यासंगानें व वाचनानें मला एक प्रकारची अन्तर्दृष्टि आली,

आहे; यामुळें हल्लींच्या माझ्या प्रवासापासून मला स्वतःला पुष्कळ आनंद व फायदा होतो; इतकेंच नव्हे, तर माझ्या प्रिय वाचकांनाहि माझ्या प्रवासवृत्तापासून थोडाबहुत आनद व फायदा होतो, असे माझ्या ऐकिवांत आले आहे. ह्मणून या बऱ्याच प्रौढ वयांत मला प्रवासाचा नाद लागला हे एका अर्थी बरें झालें, असे मला वाटते. असो.

सन १९१२ च्या मे महिन्यांत मी माझ्या बधूसह उत्तरहिंदुस्थानांत तिसऱ्यांदां प्रवास केला होता. तेव्हांपासून कांहींनाकांही अपरिहार्य अड-चणी उपस्थित होऊन या सालपर्यंत विशेष लांबचा प्रवास करावयाला मला मिळाले नाही. या खेपेचा माझा प्रवासाचा बेत मात्र फारच महत्त्वाकांक्षेचा होता. अटकेपार प्रवास करून ब्रिटिश हिंदुस्थानाची ईशान्यमर्यादा जो खैबरघाट, तेथपर्यंतचा प्रदेश पहाण्याचा मीं विचार केला होता; इतकेच नव्हे, तर तेथून परतून पुढे हिंदुस्थानचे नंदनवन असा जो काश्मीरदेश, तेथेंहि जाण्याचा मीं निश्चय केला होता, व या इतक्या लाबच्या प्रवासाला प्रोत्साहन मिळण्यासारखी स्थितिहि उत्पन्न झाली होती. माझे एक जवळचे नातेवाईक काश्मीरच्या कॉलेजांत गणि-ताचे प्रोफेसर झाले होते. ते तेथें गेल्यावर त्यानी माझी प्रवासप्रियता जाणून मला तिकडे येण्याबद्दल आग्रहाचे निमत्रण केलें होतें. अर्थात् अशी राहण्याची सोय झाल्याने माझा प्रवासाचा बेत अधिकच दृढ झाला; पण हा बेत तडीला जाणे बरेंच कठिण होते, यांत सशय नाही. कारण, कोठे अटक आणि कोठे पुणे! तरी पण हल्लीच्या सुलभ प्रवाससाधनामुळे हा बेत सिद्धीला जाणे फारसे अशक्य मात्र नव्हते.

'अटक' हा शब्द उच्चारल्याबरोबर प्रत्येक खऱ्या महाराष्ट्रीयाला अभि-मानाचे भरते येते, व राघोबादादा भरारी याचें स्मरण झाल्याखेरीज रहात नाहीं. भिमथडीच्या घोड्यांना सिंधू नदीचे* पाणी दाखवून मराठ्यांचा

* श्रीमन्त राघोबादादा पेशवे खुद्द अटकेपर्यंत गेले होते किंवा नाहीं याबद्दल कागदोपत्रीं पुरावा सांपडत नाही. अटकेपर्यंत झेंडे नेल्याची ह्मण मात्र महाराष्ट्रांत प्रचलित होती, ही गोष्ट ग्रँड डफच्या खालील वाक्या-

झेंडा अटकेला नेणारा पहिला महाराष्ट्रवीर राघोबाच होय. राघोबादादाच्या पुढील आयुष्यक्रमामध्ये बुद्धिपुरस्सर म्हणा किंवा दुर्बलतेनें म्हणा, कितीहि देशबुडव्या चुक्या झालेल्या असोत-त्यांबद्दल महाराष्ट्रीयांस वारवार रागहि येतो परंतु-राघोबादादांच्या या पूर्ववयांतील अपूर्व कामगिरीबद्दल मनाला सानंद आश्चर्य वाटल्यावांचून रहात नाही. पण त्याबरोबरच आमच्या देशाभिमानी ह्मणविणाऱ्या नाटककाराच्या एका कृतीकडे पाहिले, ह्मणजे दुःख झाल्यावाचून रहात नाही. राघोबादादांचे किती विकृत स्वरूप या नाटकांत दाखविले आहे! आपल्या रंगमहालामध्ये चोरून पेशवाईची वस्त्रे

वरून दिसतेः—

"The preeminence to which the Mahrattas had attained was animating and glorious; their right to tribute was acknowlodged on the banks of the Coleroon and the Deccan horse had quenched their thirst from the waters of the Indus."

तरी पण मराठ्याच्या साम्राज्याच्या वाढीत श्री० राघोबादादा यांची पूर्ववयातील कामगिरी आश्चर्यकारक होती यात शंका नाही. कारण सन १७५० पासून सन १७५८ पर्यंत बहुतेक प्रत्येक वर्षी श्री० रघुनाथराव उत्तरहिंदुस्थानात मोहिमेस जात असत व या मोहिमांत त्यांनी गुजराथ, माळवा, व राजपुतानाहि काबीज केला. दिल्लीस ते सन १७५४ व सन १७५७ मध्ये गेले होते. दिल्लीस असतांनाच पंजाबातील सरदारांच्या आपसातील कलहामुळे त्यांना पंजाबांत मोहिम करण्याची संधि आली व त्या संधीचा फायदा घेऊन श्री० रघुनाथराव सन १७५८ मध्ये लाहोरापर्यंत मुलुख काबीज करीत गेले व लाहोरच्या किल्ल्यावर त्यांनी मराठ्याचा झेंडा रोविला व तेथे ते एप्रिल ते जूनपर्यंत राहिले. तेव्हा पंजाबची राजधानी लाहोर येथे 'विजेते' ह्मणून गेल्याच्या योगाने पंजाबची मर्यादा जी सिंधूनदी व अटक प्रांत येथपर्यंत त्यांनीं मराठ्यांचे झेंडे लावले, असे अलंकारिक भाषेनें म्हणता येईल. प्रत्यक्ष सिंधूनदीपर्यंत दादासाहेब गेले होते असे हल्ली उपलब्ध असलेल्या कागदपत्रांवरून दिसत नाही.

अंगावर घालून आपलाच चेहरा आरशांत पाहणारा, सहज लडिवाळपणें "मी 'ध'चा 'मा' करते," असें ह्मणणाऱ्या आनंदीबाईला आपल्याच हुकुमात बिनदिक्कत असला भयंकर फरक करू देणारा, आणि नारायण-रावाच्या वधानंतर त्याच्याच रक्तानें माखलेल्या तरवारीवरील त्याच्या रक्ताचा तिलक आपल्या व आपल्या बायकोच्या कपाळावर लावणारा राक्षसी, भ्याड, बाईलबुध्या, नटवा, नाटकी राघोबा कोणीकडे,.आणि भोळा साव, शिपाईबाण्याचा, संकुचित मनाचा, बराच महत्त्वाकांक्षी, 'नारायणरावाला धरावा' इतकाच हुकूम जिकिरीनें देणारा, दाक्षण्यातिशयशील व नारायण-रावाच्या खुनाची बातमी ऐकल्याबरोबर त्या क्षणीं तरी दुःखावेगानें 'हाय! हाय!' करणारा खरा ऐतिहासिक राघोबा कोणीकडे! पहिल्याबद्दल तिरस्कार उत्पन्न होतो, तर दुसऱ्याबद्दल अनुकम्पा उत्पन्न होते. असो.

या खेपेच्या माझ्या प्रवासात मला आनंद वाटण्याला आणखी एक कारण झाले होते. ज्यांनी युरोपातील नंदनवन जें स्वित्झरलंड येथील वनश्री प्रत्यक्ष पाहिली होती; ज्यांनी युरोपांतील कलाकौशल्याचें जें माहेर-घर इटली देश, तेथील सुंदरसुंदर इमारती, उत्कृष्ट पुतळे वगैरे कामें अवलोकन केली होती; व ज्याच्यामध्यें युरोपातील प्रवासामुळे, बहुश्रतपणा मार्मिकता व सूक्ष्म अवलोकनशक्ति ही आली होती, असे माझे '**चक्कर-मालें**'तील मित्र माझ्याबरोबर या प्रवासाला यावयाचे होते. याप्रमाणें आमच्या जगीं प्रवासाची सारी सिद्धता झाली. या प्रवासाचें मला इतकें वेड लागले, कीं, '**अटकीं जावें नित्य वदावें**' व केव्हां केव्हां '**काश्मिरीं जावें नित्य वदावें**' हें पालुपद मी सारखें गुणगुणूं लागलों!

पण आमचा प्रवासाचा काळ जसजसा जवळ येत चालला, तसतसें हे सर्व 'मनचे मांडे'च होतात की काय, असें वाटूं लागलें! प्रथमतः माझ्या काश्मीर येथील नातेवाइकानी एकाएकीं तिकडील नोकरी सोडली; यामुळें आमचा तेथला राहण्याचाच आधारस्तंभ नाहीसा झाला! दुसरें माझ्या मित्रांना कांहीं अपरिहार्य कारणामुळें माझ्याबरोबर येणें अशक्य झाले. तेव्हां मला फारच वाईट वाटलें, व मी आपला बेतहि सोडून द्यावयाच्या तयारीला लागलों. पण माझे मित्र मला म्हणाले, "तुम्ही

आपला बेत कशाला बदलतां ? पुढेंमागें दुसऱ्या एकाद्या प्रवासाला आपण बरोबर जाऊं." तेव्हां '**सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पंडितः**' या न्यायाने, व पुढील सहप्रवासाच्या आशेवर मी व माझे बंधु असा दोघांनींच—दिवस फार थोडे राहिले असतांनासुद्धां आणि प्रवासाची आह्मांला फार घाई होईल हें दिसत असतांनासुद्धां—प्रवासाला जाण्याचा दिवस मुकरर केला.

शेवटीं एकदां तो दिवस उजाडला. मागल्या खेपेला आह्मी तारीख ६ मेला पुण्याहून निघालो होतों. व मौजेची गोष्ट ही, कीं, या वेळी मुकरर केलेला दिवसहि ६ मेच होता ! आह्मी पूना एक्सप्रसने निघून मुंबईला वसतीला गेलो, व दुसऱ्या दिवशीं सकाळी दिल्ली एक्सप्रेसने जाण्याकरितां बिऱ्हाडाहून निघालो. मागील खेपेला ज्या वेळी आह्मी प्रवासाला निघालो होतो, त्या वेळी बोरीबदरवर थर्ड क्लासच्या उतारूची सेकंड क्लासच्या उतारूपासून फारकत झालेली नव्हती. एकाच ठिकाणाहून सर्वांना जातां येत असे. पण राजेसाहेबांच्या मुंबईच्या भेटीचा आह्मां तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूना जो प्रसाद मिळाला, तो म्हणजे भिकार थर्ड क्लासचा निराळा मार्ग! तेव्हां आह्मी तिसऱ्या वर्गाच्या—म्हणजे क्राफर्ड मार्केटच्या—बाजूकडे गेलो.

अत्यंत दूरच्या व बऱ्याच त्रासाच्या प्रवासाला जात असल्यामुळे आह्मी सामान अगदी आटपसर असे घेतले होतें. दोघां मिळून एक ट्रंक, एक हॅंडबॅग, दोन बिछाने आणि एक फराळाचा डबा, इतके आमचे सामान होते. हे सामान दोन माणसांच्या तिकिटांत जावयाला अडचण पडू नये अशा बेताने घेतले होतें, आणि ह्मणूनच आह्मीं हमालाच्या डोक्यावर सामान देऊन त्याला थेट जिना चढावयाला सांगितलें, व आह्मीं बरोबर गेलो. अर्ध्या जिन्यांत गेल्यावर एका गौरकाय तिकिटकलेक्टरनें आह्मांला अडविले, व 'ट्रंक वजन केली पाहिजे,' ह्मणून सांगितले. आह्मीं ह्मटले "दोघां मिळून आमची एकच ट्रंक आहे, तेव्हां वजन करण्याची गरज नाही." तें त्यानें ऐकलें नाहीं, व आह्मी परत फिरू लागलों; इतक्यांत जवळ उभ्या असलेल्या काळ्या डगल्याच्या पोलिसशिपायानें "साहेबाला चार आणे द्या, म्हणजे जाऊं देईल," असे आह्मांला सांगितलें; परंतु

असला प्रकार करण्याची आमची इच्छा नसल्यामुळें आह्मी परत सामान वजन करण्याच्या ठिकाणीं गेलों, व तेथे आमची ट्रंक वजन करून घेतली तों ती दोन तिकिटांत जाणाऱ्या वजनाच्या आंतच भरली. तेव्हां तसा तिकिटावर दाखला घेऊन आह्मी पुनः जिना चढून तिकिटे दाखवून गाडीत येऊन बसलों. सेकंड क्लास व थर्ड क्लास यांच्या जागा निरनिराळ्या करण्यामध्यें असला हा सांवळागोंधळ करावयाला सांपडावा, हा तर एक हेतु नाही ना, असे आमच्या मनांत आलें. पूर्वीच्या व्यवस्थेंत थर्ड, सेकंड वगैरे सर्व उतारूच्या सामानाचें वजन जास्त दिसल्यास तोलण्याची पद्धत असे. आतां फर्स्ट व सेकंड क्लासच्या बाजूला कोणी बघतच नाही, व थर्ड क्लासच्या बाजूला मात्र कसोशीचा कडकपणा! या गोष्टीकडे आमच्या एकाद्या नामदाराचे लक्ष्य जाईल का? पण तो तिकडे थर्ड क्लासकडे जातो कशाला?

सामानाच्या वजनाच्या बाबतींत याप्रमाणें आह्मांला त्रास झाला खरा; पण गाडीत बसल्याबरोबर गाडीतील माणसांच्या पातळाईमुळे आह्मी तो त्रास पार विसरून गेलो. कारण दिल्लीएक्सप्रेसमध्ये या वेळी फारशी गर्दी नव्हती. आह्मी या आनंदांत आहोत, तोंच गाडी फू फू करीत चालू झाली.

आमचा प्रवास मनमाडपर्यंत मोठ्या सुखाने झाला; पण त्या स्टेशनवर गाडी येऊन पोहोंचते, तोंच भले थोरले एक मारवाडमंडळ गाडीत घुसले! ती चांगली तेराचौदा मंडळी असावी. पांचसहा बायका, दोन तीन मुलें व चारपांच पुरुष. त्यांचे सामान तर पर्वतप्राय होतें! ट्रंका, बोजे, पोती यांची शांग डब्याच्या छतापर्यंत लागली! ही मारवाडी मंडळी बरीच श्रीमंत असल्याचें दिसत होतें. पुरुष, बायका, मुले यांच्या सर्वांच्या अंगावर दागिनेच दागिने होते. एक बाई तर नखशिखांत नव्हे—नखकेशकलापांत—दागिन्यांनी मढविलेली होती! पायाच्या आंगठ्यांत एक वळ्यासारखे जोडवे होतें, बाकीच्या चार बोटांत जोडविरवल्या होत्या. पायांत तोरड्या, त्याच्यावर शिंदेशाई तोडे, व त्याच्यावर दोन वाळे. या दागिन्यांनीं सहा ईंच पाय तरी अडला असेल! वर वर पहात गेले असतां या बाईच्या कबरेत चांगला जाड असा चांदीचा गोफ होता. पुढें गळ्यांत

नेपळपान; पुतळ्यांची माळ वगैरे पुष्कळसे दागिने होतेच. दोन्ही हातांच्या ोटांत आंगठ्या होत्या. हातांमध्यें मारवाडी तऱ्हेच्या हस्तिदन्ती, वरखी, ापट्या, जाड अशा बांगड्या होत्या. त्यांनींहि हातांची सहा इंच तरी ागा अडली असेल! बाईच्या कोपरांत वेळा होत्या. कानांत नेहमींचे ागिने होते, आणि कपाळावर एक सोन्याचे फूल होते. वेणीमध्ये आ- ाखी किती फुले होतीं, कोण जाणे! मारवाडी लोकांच्या पद्धतीप्रमाणें तेने पदराचें टोंक खालपर्यंत आणिलें होते, व त्यांतून ती चोरून चोरून ाहात होती. हा थाट पाहून '**काय दिसे हें ध्यान!**' असे उद्गार ाझ्या अगदीं ओठावर आले! पण मीं आपले मन आंवरले.

या एका भगिनीच्या वर्णनानें माझ्यावर माझ्या वाचकभगिनी रागाव- ील; पण हें स्त्रीवर्गाची हेटाळणी करावी या हेतूने मी लिहिले नाही. ुरुषांनचि जर स्त्रियांना अज्ञानाधःकारात ठेविले आहे, तर त्यांची दागिन्यां- ाबधाची अशी वेडी हौस असावी यांत नवल काय? ही सर्व मारवाडी ाडळी व या सर्व बायका पाहून माझ्या मनांत असे आले, की, देशांत आह्मी सुधारक 'सुधारणा झपाट्याने चालली आहे.' असे ह्मणतो खरे; ाण तिची गति गोगलगायीच्या गतीपेक्षांहि मद आहे, व प्रांतचे प्रांत व ातीच्या जाती आपल्या जुन्या चालीरीतीप्रमाणे वागण्यांत अगदी गढून ोलेल्या आहेत. त्याना नवीन कल्पनांचा गधहि नाही! सुधारकांना अद्यापि किती तरी प्रचड काम करावयाचे आहे.

ही मारवाडी मडळी आल्यापासून अर्थात्च गाडींत फार गर्दी झाली, ा उष्माहि भयकर होऊ लागला. आतां सबध रात्र अशाच त्रासांत ाालवावी लागते कीं काय, अशी आह्मांला भीति पडली; पण चवकशी ारितां ते मारवाडमंडळ खांडव्याला उतरावयाचे होते, व त्याप्रमाणे ती मडळी खांडव्याला उतरलीहि. आमच्या सुदैवाने नवीन माणसांची भरती झाली नाहीं; त्यामुळे आह्मांला थोडें लवंडावयाला सांपडले, व चांगली झोप लागली. पुनः उठतो, तो पहांट झाली होती. आमचें पहिल्या मुक्कामाचें ठिकाण भोपाळ, हें जवळ आले असले पाहिजे, असे वाटून

आह्मीं आपलें टाइमटेबल हुडकूं लागलो, तो इतक्यांत गाडी थांबली, व आह्मीं भोपाळ स्टेशनावर येऊन पोहोंचलो.

भोपाळला माझी मुळींच ओळख नव्हती; ह्मणून माझ्या एका मध्य-प्रांतांतील मित्राकडून मीं भोपाळ येथील एका स्नेह्याला पत्र लिहविलें होतें, व आह्मीं केव्हां निघणार, हेंहि त्या गृहस्थांना कळविलें होतें. हे गृहस्थ पोलीसखात्यांतील एक बडे अमलदार होते. त्यांनीं स्टेशनावर आपला जमादार पाठविला होता. तो आह्मांला स्टेशनावर भेटला, व आमची उतरण्याची सर्व काळजी दूर झाली. या जमादारानें आमचें सामान हमालाकडून घेवविलें, व आह्मी टांग्यांत बसून डाकबंगल्यांत गेलो.

आम्हांला येथें एक स्वतंत्र खोली देण्यांत आली. अजून पहांट अस-ल्यामुळें आह्मीं आपले बिछाने पसरून त्यावर झोंपीं गेलो. सुमारें सात वाजतां आम्ही जागे झालो, व बाहेर व्हराड्यांत येऊन पहातों, तों दोन गौरकाय स्त्रीपुरुष आमच्याच खोलीच्या पलीकडच्या खोलीच्या पुढच्या व्हरांड्यांत निजले आहेत! या संस्थानांत युरोपियन व इंडियन यांमध्यें डाकबंगल्याच्या बाबतींत तरी पंक्तिप्रपंच होत नाहीं, हे पाहून आम्हांला आनंद वाटला. हा आनंद हा डाकबंगला सोडतांना पार नाहींसा झाला, ही गोष्ट निराळी!

आम्हीं उठल्यावर डाकबंगल्याच्या खानसाम्यानें चहा तयार असल्याची वर्दी दिली, व चहा आला. आम्ही येथें आल्याबद्दल खानबहादुरांना (हे पोलीस अधिकारी खानबहादूर होते) चिठ्ठी लिहून 'आम्हांला भोपाळ पहावयाचें आहे,' असें कळविलें. त्यांच्याकडून दोन घोड्यांची संस्थानची गाडी आमचा चहा आटोपतो तोंच येऊन उभी राहिली. ताबडतोब पोषाख करून आम्हीं भोपाळ शहरांतील प्रेक्षणीय स्थळें पहावयाला निघालो.

प्रथमतः आम्ही या शहरांतील प्रेक्षणीय स्थळांतील सर्वांत उत्तम स्थळ पहावयाला गेलो. हे स्थळ म्हणजे येथला 'बरातलाव' हा होय. हा तलाव धारच्या भोजराजाच्या प्रधानानें बांधला, असें म्हणतात. या तला-वाच्या खालच्या अंगाला दुसरा एक लहान तलाव बांधण्यांत आला आहे; तो बराच अर्वाचीनकाळचा आहे. तो सन १७९४ मध्यें छोटेखान नांवाच्या

भोपाळच्या प्रधानानें बांधविला. मोठा व लहान तलाव एका पाटानें जोडलेले आहेत. याच तलावांतून एन्‌जिननें शहराकरितां पाणी वर चढविलें जातें. हें एन्‌जिन थोरल्या तलावाच्या कांठावर आहे. या तलावापासून दिसणारा देखावा खरोखरच फार रमणीय आहे. हा तलाव पाहून मला नैनितालच्या तलावाची आठवण झाली. नैनितालचा तलाव लंबवर्तुलाकार आहे, तर हा तलाव साधारण चौकोनी आहे. नैनितालच्या सभोंवारचे डोंगर फारच उंच आहेत, तर या तलावाच्या बाजू टेकड्यावजाच उंच आहेत. दोन्ही तलावांसभोंवतीं वसती आहे. मात्र भोपाळची वसती दाट आहे, तर नैनितालची पातळ आहे. भोपाळचा तलाव नागपुरच्या तलावा-पेक्षां बराच मोठा आहे. आम्ही गेलो, तेव्हां वारा बराच असल्यामुळें तलावाच्या पाण्याला साधारण समुद्रासारख्या लाटा मारीत होत्या. या तलावाच्या बाजू दीड दीड मैलाच्या आहेत. यानें व्यापिलेली जागा सवा-दोन चौरस मैल आहे.

या तलावाचा सुंदर देखावा पाहून झाल्यावर आह्मी जवळच असलेला 'फत्तेगड' पहावयाला गेलो. हा किल्ला तलावाच्या उत्तरेच्या टेंकाडावर आहे. किल्ल्याला दोन तट आहेत. आंतल्या तटांत सध्यां जाण्याची परवानगी नाहीं असें कळलें. त्यामुळे पहिल्या तटावरून जेवढा भाग दिसला तेवढाच आम्हीं पाहिला. हा किल्ला भुईकोट आहे. तो भोपाळ संस्थानचा प्रस्थापक दोस्त महंमद यानें बांधला. किल्ला फारसा मोठा किंवा दुर्घट नाहीं.

या तलावाच्याच कांठाला पुष्कळसे जुन्या राजांचे राजवाडे आहेत; पण या इमारती अगदींच सामान्य असल्यामुळे आम्ही येथे फारसा वेळ न घालवितां मुसलमानी शहरांतील प्रमुख इमारती ज्या मशिदी, त्या पहाव-याला गेलों. येथें मशिदी पुष्कळच आहेत; पण त्यांत पहाण्यासारख्या दोनच आहेत. एक 'जुम्मामशीद' व दुसरी 'मोतीमशीद.' दोन्हींचीं कामें चांगलीं आहेत. या प्रांतांत विपुल असलेल्या तांबड्या दगडाच्या या मशिदी आहेत. ज्याप्रमाणें ताजमहालाची लहान प्रतिकृति औरंगाबाद-च्या मुकाबऱ्यांत दिसून येते त्याप्रमाणे मोतीमशीद ही दिल्लीच्या जुम्मा-

मशीदीची हुबेहुब लहान प्रतिकृति आहे. ही मोतीमशीद लहान, पण सुबक आहे; नक्षीचे काम नाजुक असून कौशल्याचें आहे. तसेंच मशिदीतील खुला चौक प्रमाणबद्ध असल्यामुळें फारच मनोहर दिसतो. एकंदरीत ही इमारत फारच सुंदर आहे, यांत संशय नाहीं. पण दिल्लीच्या मशीदीची भव्यता किंवा प्रचंडता हिच्यांत अर्थात् नाहीं.

या मशिदी पाहून झाल्यावर आम्हीं येथील 'अजबखाना' पहावयाला गेलों. या अजबखान्याची इमारत मनोरेयुक्त अशी मुसलमानी थाटाची आहे. इमारती पुढील बाग सदभिरुचीस पटेल अशीच असल्यामुळें अजबखान्याच्या आवारांत शिरल्याबरोबर अजबखान्याबद्दल प्रथमदर्शनीच अनुकूल ग्रह होतो. हा अजबखाना हरतऱ्हेच्या पुष्कळ प्रेक्षणीय वस्तूंनी भरलेला आहे. विशेषतः या अजबखान्यांत जुन्या काळच्या निरनिराळ्या हत्यारांचा संग्रह फार चांगला आहे.

याखेरीज शहरांत दुसरे कांहीं फारसे पहाण्यासारखें नाही, असे जमादाराने सांगितल्यामुळें आम्हीं थोडेसे शहरांतील बाजारांत चक्कर मारून आमच्या डाकबंगल्यांत परत आलो. शहराबाहेर बेगम बाग पहाण्यासारखा आहे असे मागाहून कळले. पण आम्ही भोपाळास फार वेळ न राहिल्यामुळे तिकडे जातां आलें नाहीं.

हल्लीच्या बेगमसाहेबांनी बांधलेला राजवाडा नवीनच असल्यामुळे पहावयाची फार इच्छा होती, ह्मणून, व शिपाई–जमादारापेक्षां खानबहादुर पोलीस इनस्पेक्टर जनरल भेटले तर त्यांच्याकडून आणखी कांही प्रेक्षणीय स्थळांची माहिती मिळेल या आशेने, आह्मी खानबहादुरसाहेबांना आमची इच्छा कळवून भेट देण्याबद्दल विनति केली; पण बेगमसाहेब येथेंच असल्यामुळे राजवाडा पहावयाला मिळणार नाहीं, व कामामुळे मला भेटण्याला सवड नाहीं, असें खानबहादुरांकडून उत्तर आले. यामुळें आमची थोडी निराशा झाली, व आतां येथें जास्त वेळ रहाण्यांत अर्थ नाहीं, असा विचार करून आम्हीं दोनप्रहरच्या गाडीनें पुढल्या मुक्कामाला जाण्याचा बेत केला, व हे आमच्या हिताचेंच झाले. कारण, या डाकबंगल्यांत रहाणे म्हणजे आमच्यासारख्या मध्यम स्थितीच्या माणसांच्या

आहाराबाहेरचें आहे, असें आमच्या अनुभवाला येऊ लागलें. आम्हांला सरकारी गाडी मिळाली होती, तींतून परत आल्यावर प्रवाशांच्या नेहमींच्या रीतिप्रमाणे आम्हीं गाडी हांकणाराला आठ आणे बक्षिसी देऊं लागलों, तोंच त्या हाकणाराने ते पैसे रागाने फेकून दिले, व तो म्हणाला "येथे येणारे पाहुणे आम्हांला रुपयाच्या खालीं कधीच बक्षिसी देत नाहींत!" अर्थात् हांकणाराला आम्हांला एक रुपया द्यावा लागला. पण तेवढ्यानेच भागले नाहीं! गाडीच्या मागे उभा राहणारा मनुष्य निराळी बक्षिसी मागूं लागला. आम्हीं विचार केला, की, भाड्याच्या गाडीला दोन-अडीच रुपये पडलेच असते; ह्मणून त्या माणसालाहि आम्ही आठ आणे दिले, व या सरकारी गाडीची पाठवणी केली, आणि 'आम्हीं दोन प्रहरच्याच गाडीनें जाणार,' असें खानसाम्याला सांगितलें. त्यानें त्या वेळेच्या आधी चहा वगैरे तयार करून दिला, व आमच्या सामानाकरितां हमाल पाहून आणला. 'डाकबंगल्यांत रहाण्याबद्दल काय द्यावयाचें या-संबधी कांहीं दराचें पुस्तक असल्यास दाखव म्हणजे त्याप्रमाणे आम्हीं बिल चुकतें करतो,' म्हणून आम्ही त्याला सांगितलें; पण तो 'माझ्या-जवळ पुस्तक नाही,' असें ह्मणूं लागला. तेव्हां 'स्टेशनवर खानसाहेब येणार आहेत, त्यांना विचारून पैसे देतो,' असें सांगून आम्हीं स्टेशनावर आलो. आह्मांला खानसाहेबांकडून जें उत्तर आलें होतें त्यांत 'मी आपणाला स्टेशनवर भेटतो,' ह्मणून त्यांनी लिहिलें होतें. तेव्हां आम्ही त्यांची गाडी येईपर्यंत वाट पाहिली. इकडे खानसामा पैशांकरितां तगादा करूं लागला. तेव्हां शेवटीं काय द्यावयाचें तें त्याला विचारतां तो म्हणाला, "माणशी चार रुपये."

हें बिल ऐकून आमचे धाबें दणाणले! यूरोपियन प्रवाशांच्या खोलीच्या शेजारीं जागा मिळाल्याचा आमचा सर्व आनंद मावळला! यासंबधांत तो खानसामा आम्हांला फसवीत आहे, अशी आमची खात्री झाली; पण शेवटीं त्याला पांच रुपये देऊन (हा आमच्या दोघांचा अर्ध्या दिवसाचा चार्ज ह्मणून) आम्हीं डाकबंगल्यांत उतरावयाला गेल्याबद्दल कानाला खडा

लावून घेतला, व पुन्हां असल्या फंदांत पडावयाचें नाहीं असा निश्चय करून गाडींत जाऊन बसलों.

आतां भोपाळ संस्थानच्या उत्पत्तीचे व इतिहासाचें थोडेसे दिग्दर्शन करून हा लेख संपवितों.

भोपाळ हें मुसलमानी संस्थान शिंदे, होळकर, पवार, नागपूरकर भोसले इत्यादि मराठी सरदारांनीं मराठामय केलेल्या मध्यहिंदुस्थानांत तुळशीत भांगेप्रमाणें (किंवा सब्जाप्रमाणें असें म्हणणें अधिक बरें. कारण, हिंदूस ज्याप्रमाणें तुळस, त्याचप्रमाणें मुसलमानांस सब्जा हा पवित्र वाटतो.) उदयास आलेलें दिसतें. पण मराठ्यांइतक्याच शूर धाडशी व पराक्रमी अशा एका मुसलमान सरदाराच्या कर्तृत्वाचें तें संस्थान दृश्यफल होय. भोपाळ संस्थानचा प्रस्थापक दोस्त महमद हा औरंगझेब बादशहाच्या अर्धशतकाच्या लांब कारकीर्दीतील शेवटच्या अदाधुंदीच्या व गडबडीच्या काळांत अफगाणिस्थानांतून हिंदुस्थानांत येऊन त्यानें दिल्लीस लष्करीपेशा पत्करला. ज्याप्रमाणें मारवाडांतील मारवाडी आपला लोटा, रशी, मारवाडी कावा व मारवाडी काटकसर इतक्या पुंजीवर पांचपचवीस वर्षांत लक्ष्मीपति बनतो, त्याप्रमाणेंच दोस्त महमद आपली ढाल, तरवार, काबुली धाडस व काबुली धोरण इतक्या सामुग्रीवर पचवीस तीस वर्षांत भोपाळचा भूपति बनला. लष्करी पेशांत कांहीं काळ काढल्यावर दोस्त महमदानें एका जिल्ह्याचा कारभार एका जमीनदाराकडून आपल्या हातीं घेतला व हळू हळू त्या भागाचा तो मालक झाला. त्यानें रजपूत राजाच्या भांडणांत शिरून मुलूख मिळविण्याचा सपाटा चालविला. प्रथमतः त्यानें इसलामपूर (भोपाळपासून सहा मैलांवर असलेलें गांव) आपलें ठाणें केलें. तेथून त्यानें भिलशाच्या ठाणेदारावर हल्ला करून त्याचा मुलूख काबीज केला. सन १७२० मध्यें दोस्त महमदाचें व हैदराबादच्या निजामाचें वैमनस्य आलें. पण लवकरच त्यानें यार महंमद नांवाच्या आपल्या अनौरस पुत्रास ओलीस ठेवून निजामशीं सख्य करून घेतलें. सन १७२२ मध्यें त्यानें भोपाळ हें आपल्या राजधानीचें ठिकाण ठरवून त्याच्या संरक्षणार्थ त्यानें फत्तेगड हा किल्ला बांधविला व तो आपल्याला नबाब म्हणवूं लागला. १७२३ मध्यें

दोस्त महंमद वारला. पण त्यानें पंचवीस वर्षांत वीसपंचवीस लाखांचें संस्थान निर्माण केलें. त्याच्या मरणानंतर त्याचा औरस पण अज्ञान पुत्र महंमदखान गादीवर आला. पण हैदराबादेहून सुटून आल्यावर यार महंमद यानें गादी बळकावली. याच सुमारास बाजीराव पेशवे यांनी उत्तरहिंदुस्थानावर स्वारी केली. त्या स्वारींत भोपाळच्या अर्धा अधिक भाग बाजीरावानें काबीज केला. यार महंमदामध्यें बापाचे गुण नव्हते व त्याचे कारकीर्दींत संस्थान संपुष्टांत आलें होतें. पण यार महंमद १७५४ मध्ये वारल्यावर त्याची मामुल्ला ह्मणून एक बायको होती, तिनें संस्थानचा सर्व कारभार आपल्या हातीं घेतला. ही बाई फार धोरणी, हुषार व दयाळू स्वभावाची होती. तिला माजीसाहेब असें म्हणत असत. कित्येक ग्रंथकारांनी तिची अहिल्याबाईशीं तुलना केलेली आहे व ती यथार्थही आहे. तिच्या देखरेखींखालीं भोपाळ संस्थान सुमारें पन्नास वर्षें होतें.

यार महंमदाचे मुलगे फैज महंमद, याशीन महंमद व हयात महमद असे होते. ते तिघेही एकामागून एक गादीवर आले. पण ते कारभारांत लक्ष घालीत नसत. सर्व कारभार मामुल्लाच्या देखरेखींखालीं प्रधानामार्फत चाले. यांपैकीं छोटेखान प्रधान फार कर्तबगार होता. १७७८ मध्ये कर्नल गाडर्ड हा बंगाल्याहून मुंबईस येत असतां त्याला भोपाळच्या गादीनें दाणा गल्ल्याची व इतर सामानाची फार मदत केली; तेव्हांपासून इंग्रज सरकार व भोपाळ संस्थान यांचे सख्य सुरू झालें व त्यामुळेंच भोपाळ सस्थान हे आजतागायत टिकले. कारण नागपुरकर भोसले व शिंदे यांच्या मुलुखाच्या दरम्यान हें सस्थान असल्यामुळें त्या दोघांनी त्याचा नायनाट करण्याचा घाट घातला होता. पण दोस्त महमदाच्या वशांतील वजीरखान नांवाच्या प्रधानाच्या शौर्यानें सस्थान वांचले. भोपाळ शहराला नऊ महिने वेढा पडला असतां वजीरखानाने मोठ्या धैर्यानें शहराचें संरक्षण केले त्यामुळे व शिंद्याच्याच मुलुखांत गडबड सुरू झाल्यानें त्यांना भोपाळचा वेढा उठवावा लागला. यानतर लवकरच भोपाळचा अधिपति नाझर महंमद यानें सन १८१७ मध्ये इग्रज सरकारशीं कायमचा तह केला, व पेंढाऱ्यांची पीडा काढून टाकण्यांत इग्रजांस मदत केली. नाझर महंमदास मुलगा नव्हता.

शिकंदर या नांवाची एक मुलगी होती, ही गादीवर आली आणि नाझर-ची बायको कुडशिया ही कारभार पाहूं लागली. कुडशिया बेगम ही बाई भोपाळच्या माजीसाहेबाप्रमाणेंच फार धोरणी व हुषार होती; परंतु फार महत्त्वाकांक्षी होती. तिला सर्व कारभार आपल्या हातांत पाहिजे होता. आपली मुलगी शिकंदर बेगम किंवा तिचा नवरा यांचेकडे तो अधिकार जाऊ नये, असें तिला वाटे. पण शिकंदर बेगम मोठी झाल्यावर तिनें आपल्या आईकडून कारभार काढून स्वतःच्या हातीं घेतला. हिनें आपल्या कारकीर्दींत भोपाळची अंतर्व्यवस्था उत्तम लाविली. ही बेगम १८५७ चे बंडांत इंग्रज सरकारच्या फार उपयोगी पडली. ह्मणून बंडांत खालसा केलेला भैरसिया प्रांत इंग्रज सरकारनें शिकंदर बेगमेस दिला व तिचा मोठा बहुमान केला. शिकदर बेगम सन १८६८ मध्ये मरण पावली, व तिच्या मागून तिची एकुलती एक मुलगी शहाजहान बेगम गादीवर आली. हिनेंहि आपल्या आईप्रमाणेंच संस्थानचा कारभार उत्तम तऱ्हेनें चालविला. ती सन १९०१ मध्ये वारली व हल्लीच्या नबाब सुलतान शहान बेगम-साहेब यांना संस्थानचा अधिकार मिळाला. या बेगमसाहेब चांगल्या सु-शिक्षित असून त्यांनी संस्थानांत शिक्षणादि बाबतींत फार सुधारणा घडवून आणलेल्या आहेत.

वर सारांशानें दिलेल्या भोपाळ संस्थानच्या इतिहासांत एक विलक्षण गोष्ट दिसून येते ती ही कीं, या संस्थानच्या शेदोनशें वर्षांच्या काळांत पांच उत्तम मुत्सद्दी, धोरणी, राजकार्यधुरंधर अशा बायका उदयास आल्या व त्यांनीं संस्थानाची भरभराट करून दाखविली. बायकांच्या कर्तबगारीचें, त्यांच्या बुद्धिमत्तेचें व त्यांना प्रसग आणि संधि मिळाल्यास त्यांच्या हातून काय होईल, याचें जर प्रमाण द्यावयाचें असेल, तर भोपाळ संस्थानच्या इतिहासाकडे बोट दाखविलें म्हणजे पुरे.

२

सांची-भिलसा-उदयगिरी.

ज्याप्रमाणे भोपाळला आम्ही आमच्या स्नेह्यामार्फत तजवीज केली होती, त्याप्रमाणेच भिलासा येथेंही आम्ही तेथल्या सरसुभ्यांना ओळखीचें एक पत्र घेतले होतें. भोपाळहून तावडतोब निघण्याचा बेत झाल्यामुळे मी सरसुभेसाहेबाना आमच्या निघण्याबद्दल तार केली, आणि दोन तासांनीं म्हणजे दिवसा चारांच्या सुमारास आम्ही भोपाळहून निघालो.

भोपाळपासून भिलसा हा सुमारे दोन तासांचाच रस्ता आहे. अर्थात् आम्ही भिलासा स्टेशनावर दिवसा उजेडीच आलो. स्टेशनवर सरसुभे-साहेबांचा माणूस आला असावा, अशी माझी अटकळ होती; पण तेथे आमची कोणी विचारपूस केली नाही. तेव्हां 'येथे कोठे सराई किंवा धर्म-शाळा आहे किंवा काय,' ह्मणून स्टेशनमास्तरजवळ चौकशी करू लागलों व माझे बंधु सामान आणण्याच्या तजविजीला लागले.

इतक्यांत गाडीहि पुढे निघून गेली, व एका गृहस्थांनी माझ्या बंधूना 'आपण भाटे का?' ह्मणून हटकलें.

त्यांनी 'होय' असें उत्तर देतांच ते गृहस्थ ह्मणाले, "सरसुभेसाहेबांना आपली आलेली तार त्यांनी मला आतांच दिली. ते कांहीं कामाकरितां लष्करला जात आहेत. ह्मणून आपली सर्व सोय करण्यास त्यांनीं मला सांगितले आहे, तरी आपण चलावें."

त्यांच्या या भाषणानें आमची उतरण्याची काळजी दूर झाली. हमाला-च्या डोक्यावर सामान देऊन त्या गृहस्थांबरोबर आम्ही त्यांच्या बिऱ्हाडी गेलो. असो.

भिलसा हे ग्वाल्हेरसरकारचें जिल्ह्याचे ठिकाण आहे. गांवापासून दूर व रेलवेलाईनच्या पलीकडे सरसुभ्याची कचेरी व इतर सरकारी कचेऱ्या आहेत. अमलदारांना राहण्याकरितां तिकडेच बगले आहेत. अर्थात् आह्मी अशा एका बगल्यांत गेलो.

ज्या गृहस्थांनी आह्मांला आपल्याबरोबर नेले, त्यांनी आमची तजवीज उत्तम ठेविली होती. आमचा बराच वेळ इकडल्या तिकडल्या गप्पा मारण्यांत गेला. हे गृहस्थ बरेच बोलके असल्यामुळे साहजिकच त्यांनी आपल्या घराण्याची हकीकत आह्मांला सांगितली. हे गृहस्थ ग्वाल्हेरच्या प्रसिद्ध आपटे नांवाच्या सरदार घराण्यापैकी होते. हे स्वतः एल्. एल्. बी. उपपदधारी होते; व त्यांनी ग्वाल्हेर संस्थानांत बरीच वर्षे नोकरी केली होती. भिलशाला त्यांची बदली नुकतीच झाली असल्यामुळे त्यांना या भागाची फारशी माहिती नव्हती. त्या गृहस्थाच्या बोलण्यावरून या सरदार घराण्यावर शिंदे सरकारची फार मेहेरनजर दिसली. या घराण्यांत दुसऱ्या बाजीरावाची मुलगी दिलेली असून ती फार वर्षे जगली होती असे आम्हांस कळले.

गप्पागोष्टी झाल्यावर आमचें जेवणखाण आटोपले व रात्रीची विश्रांति घेण्याकरितां आम्ही निद्रादेवीची आराधना करू लागलो, आणि तीहि आमच्या सबंध दिवसाच्या श्रमांमुळे आमच्यावर ताबडतोब प्रसन्न झाली, हे सांगावयाला नकोच.

रात्रीच्या बोलण्यांत आमचे असे ठरले होते, की, पहांटेला उठून साची—हे भिलशापासून पाचसात मैल असून भिलशाअलीकडचेच पहिले स्टेशन आहे—पाहून येऊन चाराच्या गाडीने परत फिरावे. आपटेसाहेबानी आपला एक शिपाई आमच्याबरोबर दिला होता. साची गावांत जमल्यास व वेळ असल्यास स्वयपाक करतां यावा म्हणून आम्ही आपला कुकर व स्टव्ह घेतला होता; जेवण करण्याचे न जमल्यास निदान त्या गांवांत दूध मिळवून स्टव्हवर चहा करून वेळ भागवून न्यावी असे आम्ही मनात ठरविले होतें, व म्हणून आपटेसाहेबांचे घरून फराळाचे घेण्याचे भानगडीत आम्ही पडलो नाहीं.

अटकेपार.

ठरल्याप्रमाणे आम्ही पहांटेला उठलो, व स्टेशनवर आलों. सुमारें अर्ध्या तासाच्या आंत गाडी स्टेशनवर आली, व आम्ही गाडींत बसलों. बसल्यापासून वीसपचवीस मिनिटांत साची स्टेशनवर उतरलों. स्टेशन-मास्तर तेव्हा तेथे नव्हते. कारकुनाजवळ चवकशी करतां साचीची टेकडी फारच जवळ आहे, व थोड्याच वेळात जाऊन परत येतां येईल, असे समजले. आमची हॅंडबॅग व कुकर स्टेशनमास्तरच्या खोलीत टेवण्याची परवानगी मिळवून, व ते सामान तेथे ठेवून आम्ही वाट चालू लागलों.

स्टेशनांतून बाहेर आल्यावर लवकरच साचीस येणाऱ्या युरोपियन प्रवाशांच्या सोयीसाठी बांधलेला सरकारी डाकबंगला उजव्या बाजूस लागतो. हा सर्व भाग बराच हिरवागार आहे. सभोंवार लहानलहान टेकड्या आणि त्यावर खुरटे रान अशी या भागाची ठेवण आहे. साची टेकडीहि फारशी मोठी नाही. आम्हाला ती पुण्याच्या पर्वतीच्या टेकडीपेक्षाहि लहान वाटली.

थोड्याच वेळात आम्ही ही लहानशी टेकडी चढू लागलों. येथपर्यंत फक्त पायवाट होती. इतके चढल्यावर आपल्याला समोरच साची गांव दिसू लागते व उजव्या हाताला एक लहानसा तलाव लागतो. येथे रस्ता उजव्या बाजूस वळतो व वळल्यापासून रस्ता पायऱ्या बांधून केलेला आहे. कांही पायऱ्या खडकांतच खोदलेल्या होत्या, व काही तेथे विपुल असलेल्या तांबड्या दगडाच्या होत्या. टेकडीच्या माथ्याजवळ आम्ही जाऊ लागलों, तेव्हां त्या सर्व पठारासभोंवती सारखा तट आहे असे दिसून आले. तटाच्या दारातून आंत प्रवेश केल्याबरोबर जिकडे तिकडे स्तूप, विहार, मंदिरे, उच्च खांब, पडक्या इमारती व त्यांचे अवशेष इत्यादि वास्तुकलेचे मासले एक-समयावच्छेदेंकरून दृग्गोचर झाले. या पठारावर एकावर एक अशा मजग्या आहेत. या पठारावर एकंदर लहान मोठ्या मिळून पन्नासावर प्रेक्षणीय इमारती आहेत. त्या सर्व सावकाशपणे पाहणे आम्हांला शक्य नव्हते. जे मुख्यमुख्य वास्तुकलेचे मासले आम्ही पाहिले त्यांचे थोड-क्यांत यथाक्रम वर्णन करू. अर्थात् पहिली पहावयाची वस्तु म्हणजे साचीचा स्तूप. तटांतून आंत शिरल्यावर ह्याच स्तूप प्रथमतः दृष्टि आकर्षून घेतो.

पहातां पहातां आम्ही त्या स्तूपाच्या एका तोरणाजवळ आलो. ही तोरणे चार दिशांना चार आहेत, व या तोरणांची मौज ही आहे, की, ही पूर्व, पश्चिम, उत्तर व दक्षिण या खऱ्या दिशा साधून बरोबर बांधलेली आहेत. ही तोरणे ह्मणजे स्तूपाला जमिनीवरून घालावयाच्या प्रदक्षिणा-मार्गाच्या सभोंवतालच्या कठड्याच्या आत प्रवेश करण्याची प्रवेश-द्वारेंच होत. हीं पोरबंदरी दगडासारख्या पांढऱ्या दगडाचीं बनविलेलीं आहेत. हे दगड उदयगिरीवर व आसपास पुष्कळ आहेत. स्तूप साचीला सापडणाऱ्या तांबड्या दगडानीं बनविलेला आहे. तोरण दोन चौरस खांबाचे केलेले असून त्यामध्ये सुमारे सात फूट अंतर आहे, व खांब बारा फूट उंच आहेत. खांबावर चार फूट उंचीचे चौरस दगडाचे उथाळे आहे, व त्यावर चार बाजूंना निरनिराळ्या प्राण्यांची चित्रे आहेत. दोन तोरणाच्या खांबावर हत्तींचीं चित्रे आहेत, तिसऱ्यावर सिंहाचीं चित्रे आहेत, व चवथ्यावर खुज्या माणसाचीं चित्रे आहेत. या मूर्ति फार हुबेहुब आहेत. त्यांचे कोरीव काम दोन हजार वर्षांनंतरसुद्धां अगदी रेखलेले दिसते. या उथाळ्यावर दगडाचीं आडवीं वहाले टाकून एकावर एक असे तीन मजले केले आहेत. खांबाच्या बाजूवर व तोरणाच्या वहालावर जिकडे तिकडे इतकीं चित्रे, लेख व इतर कमळासारखे सौंदर्यपोषक खोदीव काम केले आहे, कीं, ही चार तोरणे ह्मणजे साची येथील एक अपूर्व देखावा आहे; इतकेंच नाही, तर सर्व हिंदुस्तानांत इतके खोदीव काम केलेली प्रवेशद्वारे फारच थोड्या ठिकाणी असतील.

मनुष्याला थक्क करून टाकणाऱ्या या प्रवेशद्वारांतून आंत गेल्याबरोबर बुद्धाची, व त्याच्या मुख्य शिष्याच्या प्रशांत व सत्त्वधीर मूर्ति दृग्गोचर होतात. या मूर्तींना नमस्कार करून मनुष्य स्तूपाच्या चबुतऱ्यावर दगडी जिन्याने चढू लागतो. हा चबुतरा चौदा फूट उंच आहे, व सुमारे पांच फूट सोडून स्तूपाचा घुमट सुरू होतो. या चबुतऱ्यावरील पांच फुटांच्या वाटेने स्तूपाला प्रदक्षिणा करतां येते. बुद्धाच्या अवशेषाची पूजा करणाऱ्या लोकांना प्रदक्षिणा घालण्याकरितां ही वाट ठेवलेली आहे. या वाटेने चालले म्हणजे स्तूपाच्या रचनेची चांगली कल्पना होते.

या स्तूपाच्या मध्यभागीं दगडी पेटींत बुद्ध व त्याचे मुख्य शिष्य यांचे सांपडलेले दांत आणि शरीराच्या हाडांचे भाग किंवा त्यांच्या शरीरांची राख वगैरे स्मारकें ठेवण्याची चाल असे, व त्यावर मातीचा अर्धवर्तुलाकार घुमट करून त्यावर दगडी भिंत घालीत, आणि त्यावर चुन्याचा गिलावा करीत. स्तूपाचा बराच गिलावा आतां पडून गेला आहे, व पुष्कळ ठिकाणीं नव्या दगडानीं घुमटाचा भाग भरून काढला आहे. पण दोन हजार वर्षे पाऊस, थंडी, वारा आणि उष्णता वगैरे नाशक कारणांना न जुमानतां हा चुन्याचा पातळ गिलावा राहिला कसा, याचें आह्मांला राहून राहून आश्चर्य वाटत होतें, व त्या काळच्या कलांच्या आणि ज्ञानाच्या प्रगतीचें अभिमानपूर्वक कौतुक वाटत होतें.

सर्व स्तूपाच्या भोंवती दोन फेऱ्या घालून आम्ही खालीं उतरलों, व बौद्ध लोकाच्या वास्तुकलेचा अपूर्व मासला जो सुंदर कठडा, व तोरणें ही बारकाईनें पाहूं लागलों. हा कठडा सुंदर पांढऱ्या दगडांचा केलेला आहे. या कठड्याचे खांब अष्टपैलू असून सुमारें दहा फूट उंच व दोन फूट जाड आहेत, व ते अडीच अडीच फुटाच्या अंतरानें बसविलेले आहेत. स्तूपासभोंवारचा हा कठडा लंबवर्तुलाकार केलेला आहे. या खांबांच्यावर कलाकुसरीचें उत्तम काम केलेले आहे. खांबांच्या मधल्या अंतरामध्यें तीन तीन लंबवर्तुलाकार दोन दोन फुटांचे दगड या खांबांत तशाच खोबण्या करून त्यात बसवून दिले आहेत; व खांबांच्या माथ्यावर तीन तीन खांबांवर एक अशीं दगडाचीं बहालें घातलेलीं आहेत. हा कठडा प्रत्यक्ष पाहिल्याखेरीज त्याच्या सौंदर्याची कल्पना होणें शक्यच नाही.

अशा तऱ्हेचे सुंदर कठडे व तोरणें आम्ही आजपर्यंत पाहिलीं नसल्यामुळें आह्मांला ती पाहून फारच आश्चर्य वाटले. आम्ही बुद्धाच्या अनुयायांनीं बांधलेली दक्षिणेतील पुष्कळ लेणी पाहिलीं होतीं. त्यांवरून बौद्धाच्या वास्तुकलेची व मूर्तिकलेची चांगली कल्पना आम्हांला होती; पण तीं लेणीं खडकांत खोदलेली असल्यामुळें कठडा व तोरणें यांचा त्यांत मासला आलेला नव्हता; पण सांची येथील बौद्धधर्मीयांच्या इमारती सपाट पठारावर बांधलेल्या आहेत, व त्यांत हा कठडा व तोरणें म्हणजे

एक अद्वितीय चीज होय. तोरणाच्या व कठड्याच्या पुष्कळ खांबांवर मूर्तिचित्रे व लेख कोरलेले आहेत.

या खांबावर व इतर दगडांवर जीं चित्रें खोदलीं आहेत त्यांचे एकदर पांच वर्ग करितां येतील. पहिल्या वर्गांत गौतमबुद्धाच्या आयुष्यांतील प्रसगाचीं व अशोकाच्या कारकीर्दीतील गोष्टीचीं चित्रे येतात. बुद्धाच्या जन्माचे चित्र म्हणजे बुद्धाची आई माया ही कमलावर बसलेली व तिच्या दोन्ही बाजूला दोन हत्ती जणूकांही नूतन जन्मलेल्या बालकावर अभिषेक करीत आहेत असा देखावा आहे. बुद्धगया येथील अश्वत्थवृक्षाखाली बसलेला असतांना बुद्धाला पूर्ण बोध झाला. या प्रसगाचे निदर्शक चित्र साची येथे पिपळाच्या वृक्षाखालीं सिंहासन काढून केलेलें आहे. बुद्धानें वाराणाशी येथे प्रथमतः आपल्या धर्माचा उपदेश मृगवनांत केला. या उपदेशाचे विशिष्ट नांव धर्मचक्रप्रवर्तन असे होते. यावरून चक्र हे बुद्ध-धर्माची मोठी खूण झाली. सिंहासनावर बसविलेल्या धर्मचक्राची पुष्कळ चित्रे साचीच्या खांबांवर आहेत. बुद्धाच्या आयुष्यांतील शेवटला प्रसग म्हणजे त्याच्या महानिर्वाणाचा.याचे निदर्शन स्तूपाच्या चित्रांनीं केलेलें आहे.

सांचीच्या कामांत दिसून येणाऱ्या खोदीव चित्राचा दुसरा वर्ग म्हणजे यक्षयक्षीणींचीं चित्रे होत. या चित्रांचें कामही उच्च दर्जाचे आहे. तिसरा वर्ग प्राणी चित्रांचा होय. खऱ्या व काल्पनिक प्राण्यांची चित्रे पुष्कळच आहेत. त्यांतील खऱ्या प्राण्यांची चित्रे फार हुबेहुब आहेत. विशेषतः सिंह व हत्ती या जनावरांची चित्रे फार उत्तम साधलेली आहेत. चित्रांचा चवथा वर्ग म्हणजे वृक्ष पानें फुले इत्यादि वनस्पतिसृष्टीतील वस्तूच्या चित्रांचा होय. साची येथील चित्रांत हीं चित्रे फारच उच्च दर्जाची आहेत व त्यांची विविधताही वाखाणण्यासारखी आहे. त्यांतल्यात्यांत द्राक्षांच्या वेलांचीं चित्रें निरनिराळ्या जातीच्या कमळांचीं चित्रे व त्यांचीं पाने व वेली यांचीं खोदीव चित्रे फारच सुबक साधलेलीं आहेत. या लतावेलां-वर व वृक्षांवर मधून मधून मनुष्यें बसलेली दाखविली आहेत. या जाती-च्या चित्रांचा उत्तम मासला पश्चिमद्वाराच्या उजव्या खांबावर आहे. हे खोदीव काम हिंदूमूर्तिकलेच्या उच्च दर्जाची उत्तम साक्ष पटवील असे

आहे. पांचव्या वर्गांत जातककथांचीं चित्रें येतात. येथील तोरणाच्या खांबावर व बहालावर अशा किती तरी कथा खोदीव मूर्तींच्या योगें कथन केल्या आहेत. कांहीं कांहीं कथांचे दोनदोन भिन्नभिन्न चित्रपट आहेत. उदाहरणाकरितां च्छदत जातक घेऊं. या कथेचा चित्रपट दक्षिण तोरणाच्या मधल्या बहालावर आहे व पश्चिम तोरणाच्या खालच्या बहालावर आहेत. दोन्हीही चित्रपट मूर्तिकलेचे उत्तम मासले आहेत. पण दक्षिण तोरणावरील चित्रपटांत कारागिराची जास्त प्रतिभा व कल्पकता दिसून येते; तर पश्चिम तोरणावरील चित्रपटांत जास्त कौशल्य व सफाई दिसून येते. जातककथा थोडक्यांत अशी आहे.

बोधिसत्वानें (पूर्वजन्मातील बुद्ध) एकदां हत्तीच्या कळपाचा राजा या रूपानें जन्म घेतला. त्या राजहत्तीला सहा दांत होते व त्याची उंची ही प्रचंड होती. तो हिमालयांतील च्छदत नांवाच्या सरोवराजीक एका वडाच्या झाडाखाली रहात असे. त्याला च्छूल्लसुभद्रा व महासुभद्रा या नांवाच्या दोन बायका होत्या. च्छूल्लसुभद्रा महासुभद्रेचा हेवा करूं लागली. व तिनें आपला पुनर्जन्म होऊन आपण वाराणशीच्या राजाची पट्टराणी व्हावें म्हणजे आपल्या हल्लींच्या पतीला मारून महासुभद्रेचा सूड घ्यावयास सांपडेल अशी देवाची प्रार्थना केली. तदनुरूप ती वाराणशीच्या राजाची पट्टराणी झाली. नतर तिनें आपल्या राज्यातील सर्व शिकारी लोक बोलाविले व त्यांपैकी सोनुत्तर नांवाच्या शिकाऱ्याला पसंत करून त्याला पड्दत राजहत्तीला मारण्याकरितां च्छदत सरोवराकडे पाठविलें.

राजहत्ती आपल्या कळपासह चालला आहे. राजहत्तीवर इतर हत्तींनीं छत्री व चौरी धरलेली आहे व खडकाआड लपलेला सोनुत्तर बाण मारण्याची तयारी करीत आहे असा या चित्रपटावर देखावा आहे. वडाचें झाड, कमलामधून चाललेला हत्तींचा कळप वगैरे देखावा फार सफाईनें खोदलेला दिसतो.

स्तूप व त्या सभोंवारचा कठडा व तोरणें पाहून झाल्यावर आम्हीं दक्षिण प्रवेशद्वाराजवळ असलेला मोठ्या स्तंभाचा अवशेष पाहिला. हा स्तंभ अशोकानें आपल्या धर्माच्या आज्ञा त्यावर खोदून उभारलेला होता.

स्तंभ मोडलेला आहे पण त्याचे मोडके तुकडे शेजारीच पडलेले आहेत. सबध असतांना तो बेचाळीस फूट उंच होता व त्याच्या माथ्यावर पाठीला पाठ लावून चार सिंहाची चित्रे होतीं. ही मोडकीं चित्रे शेजारच्याच एका देवळाजवळ पडलेलीं आहेत. मुख्य स्तूपाच्या तोरणाजवळ व त्याच्या आसपास पडकी देवळें दृग्गोचर होतात व बुद्ध भिक्षूंना राहण्याकरितां बांधलेले पडके विहार दृष्टीस पडतात.

हा स्तूप गौतमबुद्धाच्या निधनानतर लवकरच बांधलेला असावा, असें त्यांतील शिलालेखांवरून ठरविण्यांत आलेलें आहे. या स्तूपांत गौतमबुद्धाच्या पट्टशिष्यांची स्मारके सांपडली आहेत, त्यांवरून या स्तूपाचें प्राचीनत्व दिसून येते. या स्तूपासभोवारचा सुदर कठडा व ती सुदर तोरणे ही मात्र मागून बांधलेली असावी, असेंहि शिलालेखांवरून शाबीद झालेले आहे. या प्रचड स्तूपाच्या चारहि बाजूंना लहान लहान आणखी चार स्तूप होते; पण आतां ते पार पडलेले आहेत. त्यांच्या ऐवजी नव्या दगडांनी बनविलेला एक नवा स्तूप दिसत होता. यावरून पूर्वी घुमटा॰ वरहि एक कठडा असून वर एक छत्रीसारखें दगडी छत्र होतें, असें दिसते.

या स्तूपाच्या आसपास किती तरी मोडलेल्या खांबांचे तुकडे, कटड्याचे तुकडे, फुटलेल्या मूर्ति वगैरे हजारो वास्तुकलेच्या चिजा पडलेल्या आहेत. या स्तूपाच्या शेजारीच एक दगडी देऊळ आहे. हे बुद्धधर्माच्या ऱ्हासानतर हिंदुराजांनी बांधलेले ओाह. बुद्धकालाच्या चैत्यविहाराचा सभामडप मोडक्या स्थितींत पडलेला आहे. या मडपाचे प्रचड खांब पाहून मन थक्क झाल्याखेरीज रहात नाही. खांबाचा एक एक दगड बारा बारा फूट लांबीचा आहे.

साचीच्या टेंकडीवर सारखा पठार आहे, व या सर्व पटारभर जिकडे तिकडे इमारतींचे अवशेष जागोजाग दृष्टीस पडतात. यावरून या ठिकाणीं पुष्कळ वसती असली पाहिजे, असे अनुमान करतां येते. या पठाराच्या बरेच खालीं उतरल्यावर आणखी एक स्तूप लागतो. हा स्तूपहि बराच पुरातन असून त्याचे कामहि मुख्य स्तूपासारखें आहे. पण त्याला प्रवेश-

द्वाराचीं तोरणें नाहींत, व याचा आकारहि वरच्या स्तूपापेक्षां थोडा लहान आहे.

हा स्तूप पाहून आम्हीं पुनः वर टेंकडीवर आलों, व सांची टेंकडी-वरील बौद्धधर्मीयांच्या वास्तुकलेच्या त्या प्रचंड स्मारकांकडे पुनः एकदां दृष्टि फेंकून आम्हीं आल्या वाटेने परतलों.

आतां सुमारे दहा वाजले होते. स्टेशनवर आलों तेव्हां स्टेशनमास्तर आम्हांला भेटले. त्यांनी आमची विचारपूस केली, व '**मनोरंजनां**'तील प्रवासवृत्त लिहिणारे या नात्याने माझी ओळख त्यांना पटली. मास्तरसाहेब स्टेशनावर रहाणाऱ्या नेहमींच्या मास्तरांसारखे नव्हते. त्यांनीं आम्हांला जेवून जाण्याचा आग्रह केला, व या आग्रहाचें पूर्वचिन्ह म्हणून गरम चहा आमच्याकरितां आपल्या घरून आणविला. आम्हींहि भुकेनें व्याकुळ झालेले होतों, तेव्हां फारसे आढेवेढे न घेतां त्यांचा पाहुणचार स्वीकारण्याचें आम्ही कबूल केले, व जवळच असलेल्या विहिरीवर स्नानें करून मास्तरसाहेबांच्या बिऱ्हाडी भोजनाला गेलों.

भोजन झाल्यावर आम्हीं परत स्टेशनवर आलों, तों बारांचा सुमार झाला होता. गाडी चार वाजतां होती. आतां येथे बसून काय करावयाचें, असा विचार करून 'एकादी मालगाडी किंवा रोडव्हॉन आली, तर आमची भिलशाला रवानगी करा,' अशी आम्ही मास्तरसाहेबाना विनंति केली, व ती त्यांनीहि कबूल केली. आम्ही रोडव्हॅनने भिलशाला सुमारे एक वाजतां परत आलों.

आतां या ठिकाणी सांचीच्या इतिहासाकडे थोडी नजर देणे वावगें होणार नाहीं. त्यायोगे साचीच्या वस्तुकलेच्या उदयावर प्रकाश पडेल. या इतिहासाचे तीन भाग होतात.

पहिला भाग अशोकापासून दुसऱ्या चद्रगुप्ताने क्षत्रपअमलाचा नायनाट करीपर्यंतचा म्हणजे सन ४०० पर्यंतचा. दुसरा गुप्ताच्या अमलापासून हर्षाच्या कारकीर्दीपर्यंतचा व तिसरा मुसलमानांच्या आगमनापर्यंतचा.

सांचीचे जुने नांव काकनाद होते असे शिलालेखावरून दिसते; पण ते वाङ्मयांत आलेले नाहीं. पण बुद्धवाङ्मयांत सांची हे चेतीयगिरि या

नांवानें ओळखलें जात असें. सिलोनमधील बुद्धधर्मीय इतिहासांत असें लिहिलें आहे कीं, अशोक हा युवराज असतांना उज्जयनीला राजप्रातिनिधि म्हणून जात असतां तो विदिशा नगरींत राहिला. तेथें त्यानें एका श्रेष्ठीच्या देवी नांवाच्या मुलीशी लग्न केले. तिच्यापासून त्याला उज्जेनीय व महेन्द्र असे दोन मुलगे व सघमित्रा नांवाची मुलगी झाली. अशोक राज्यावर बसल्या-वर त्याने महेन्द्राला लकेस धार्मिकप्रसाराकरितां पाठविण्याचे ठरविले. तेव्हां तो आपल्या आईस भेटण्याकरितां चेतीयगिरीस आला व तेथे त्याला त्याच्या आईने बांधाविलेल्या मोठ्या एका विहारांत ठेवण्यांत आलें होते. ही लकेतील बुद्धधर्मीय इतिहासांतली गोष्ट खरी मानल्यास चेतीय-गिरि म्हणजे साची असावी असे म्हणावे लागते. कारण या सर्व प्रदेशांत सांचीस अशोकाचा स्तभ व मौर्यकालीन वस्तु सापडल्या आहेत. ही गोष्ट सर्वस्वी खरी असो वा नसो इतके खरे की, अशोकाच्या कारकीर्दींत सांचीस बुद्धधर्माच्या अनुयायांनीं सघ स्थापला व या सघावर अशोकाचें प्रेम होते. म्हणून अशोकाने आपल्या धर्माच्या आज्ञा खोदलेला एक स्तभ व स्तूप साचीस बांघला. अशोकाचे सर्व आयुष्य आपल्या धर्माच्या प्रसारांत गेले. अशोक खिस्ती सनापूर्वी २३२ या वर्षी वारला. त्याचे पश्चात् मौर्य साम्राज्य मोडकळीस आले व मगधाचे राज्य सुगराजाच्या हातीं आले. याचा प्रस्थापक पुष्यमित्र हा राजा होता. त्याचा मुलगा अग्निमित्र हा राजप्रातिनिधि म्हणून विदिशा राजधानीत राज्य करू लागला. या सुगराजाच्या कारकीर्दींत सांचीच्या मुख्य स्तूपाला हल्ली असलेल्या दगडी कामाची जोड झाली. तसेच दुसरा व तिसरा स्तूप बांधण्यांत आला. या काळची शिल्पकला व मूर्तिकला अझून पूर्णावस्थेत आली नव्हती.

सुंगाची सत्ता खिस्तीशकापूर्वी सत्तर वर्षांच्या सुमारास अस्तास गेली. त्यानंतर माळव्यांत आंध्र राजे झाले व त्यांच्या कारकीर्दीत सांचीचीं अपूर्व तोरणें व कठडे बाधण्यांत आले. या काळी शिल्पकला व मूर्तिकला अपूर्व उच्च दर्जाला येऊन पोचली होती असे दिसते. आंध्रांनतर माळवा सन ४०० पर्यंत क्षत्रपांच्या ताब्यांत होता. पण क्षत्रपांचा पराभव करून माळव्या-वर गुप्त घराण्याच्या राजांनीं अंमल बसविला. गुप्तांचे साम्राज्य दीडशें वर्षे

टिकले. याच काळांत बुद्धधर्मांचा पाय मागें जाऊन हिंदूधर्माचें पुनरूज्जीवन होऊ लागलें. या हिंदुधर्माच्या पुनरूज्जीवनाच्या काळचीं कांहीं देवळें सांचीस आहेत. पण गुप्तकाळांत विदिशा नगरीचा नायनाट झाला व बुद्धधर्माच्या अवनतीमुळे सांचीची वस्ती नाहीशी होऊन सांची हे ठिकाण नामशेष झाल्यासारखे झाले. ते एका बाजूस असल्यामुळे मुसलमानांच्या स्वाऱ्यापासून तेथल्या बुद्धकालीन वास्तुकलेचे मासल्यास इजा न होतां ते तसेच राहिले व ह्मणून ते आजतागाईत प्रवाशांच्या आनद व आश्चर्य या मनोविकारांना उद्भूत करण्यास समर्थ आहेत. कालाने या अपूर्व कारागिरीच्या कामावर पडलेला मातीचा गाळ दूर करून या बुद्धकालीन शिल्पकलांच्या अवशेषाचे वैभव पुन्हां जगाच्या निदर्शनास आणण्याचे काम इग्रजी अमलांत इग्रज पुराणवस्तुसशोधनकारांनी केले आहे. ह्मणून हे स्थान आतां प्रेक्षणीय स्थानात अग्रगण्यत्व पावले आहे. असो.

साची पाहून येण्यांत आमचा सबध दिवस मोडेल, असा आह्मी अदमास केला होता, व ह्मणून भिलशाला दोन दिवस काढावयाचे, असा आमचा बेत होता. पण वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे अर्ध्या दिवसांतच आमचे काम झाल्यामुळे या मुक्कामांत एक दिवस वांचविण्याचा आम्ही विचार केला. कारण, आह्माला अटकेकडे जाण्याची उतावळी होती. म्हणून आह्मी उदयगिरि, बेसनगर व भिलसा ही दोनप्रहरी पाहून पहांटेच्या गाडीनेच पुढे प्रयाण करण्याचा बेत केला, व तो आह्मी सरदार आपटे यांना सांगितला. त्यांनीं आमच्याबरोबर आपला एक मनुष्य दिला, व दोनप्रहरचा चहा झाल्यावर आह्मी पायींच उदयगिरीकडे निघालो.

वाटेने आम्हांला बेटवा किंवा वेत्रवती ही नदी उतरावी लागली. नदीला चागले वहाते पाणी होते, व नदीचा देखावा फार प्रेक्षणीय होता. नदी उतरून पुढे गेल्यावर व बरीच शेतें ओलांडल्यावर उदयगिरीचा पहाड आह्मांला दिसू लागला. सांचीपेक्षां या पहाडावर थोडी अधिक झाडी दिसत होती. पायथ्याशीं एक लहानसे खेडेगांव आहे. तेथल्या पाटलाला एक गाडी तयार करावयाला आमच्या बरोबरच्या शिपायाने ताकीद दिली. आह्मी सरदार आपटे यांचे पाहुणे, मग गाडी

मिळावयाला काय उशीर ? आह्मी लेणीं पाहून येतों, तोंपर्यंत गाडी तयार ठेवावी, असे पाटलास बजावून शिपाई आह्मांला उदयगिरीच्या लेण्याकडे घेऊन गेला.

ही लेणी टेकडीच्या खालच्या भागांत आहेत. दक्षिणप्रांतांतील लेण्यांप्रमाणे डोंगराच्या उच्च भागीं नाहींत. पहिले मोठें लेणें तर अगदी पायथ्यालाच आहे, व त्याच्यापुढें लहानसें तळें आहे. पण हल्लीं हें तळें ओहोरलेलें आहे. या लेण्यांत कोरींव चित्रें अतिशय काढलेली आहेत, व तीं विष्णु आणि कृष्ण यांच्या चरित्रांतल्या देखाव्यांचीं आहेत. लेण्यांच्या डाव्या बाजूच्या खडकावर वराहावताराचा एक प्रचंड चित्रपट आहे. प्रथमतः आह्मांला हा चित्रपट काय आहे, याची कल्पना होईना! एक भला थोरला पुरुष उभा असून तो आपल्या पायानें नागावर बसलेल्या एका मूर्तीला खालीं लोटीत आहे, असा देखावा आह्मांला दिसला; पण या पुरुषाचें तोंड मात्र मनुष्यासारखें नव्हतें–एकाद्या पशूसारखें होतें. तोंडाचा भाग थोडासा फुटला असल्यामुळें हें चित्र कशाचें आहे, हें आह्माला समजलें नाहीं; पण तो प्रचंड प्राणी व त्या चित्रपटांतील इतर खोदीव काम पाहून आह्मी थक्क झालों, यांत संशय नाहीं.

गंगा व यमुना या नद्यांचें स्वर्गापासून अवरोहण एका बाजूला दाखविलें आहे. गंगा सुसरीवर बसलेली स्त्री, व यमुना कासवावर बसलेली स्त्री, या रूपानें काढल्या असून खालीं पाण्याच्या लाटा दिसतील असें खोदीव काम केलें आहे. या लेण्यावर गुप्त घराण्यांतील चंद्रगुप्ताच्या काळचा एक शिलालेख आहे. या लेण्यांपैकीं दुसऱ्या एका लेण्यांत–याला 'तवा-लेणें' म्हणतात, कारण याच्यावर तव्याच्या आकाराचा खडक आहे– चन्द्रगुप्त आपल्या प्रधानासह या ठिकाणीं आला असतांना हें लेणें खोदलें आहे, असा स्पष्ट शिलालेख सापडतो. हें लेणें शिवाला अर्पण केलेलें आहे. उदयगिरीचीं बाकीचीं सर्व लेणीं विष्णूच्या भक्तीचीं दर्शक आहेत; हें एकच मात्र शिवभक्तिदर्शक आहे.

या तवालेण्याच्या बाजूला खडकाला खिंड पडली असून त्यांतून टेकडीच्या माथ्यावर जाण्याला मार्ग आहे. या खिंडीच्या दोन्ही बाजूला लहान

लहान लेण्यांसारखे कोनाडे काढले आहेत. डाव्या बाजूच्या खडकांत शेषशायी विष्णूची निजलेली प्रचंड मूर्ति आहे. ही बारा फूट लांब आहे. ही मूर्ति खडकाच्या अगदीं वरच असल्यामुळें पाऊसवाऱ्यानें फार खराब झाली आहे.

टेकडीच्यावर गेले म्हणजे सांचीच्या टेकडीप्रमाणें जिकडेतिकडे दगड, चबुतरे, मोडकेतोडके खांब व मूर्ति दिसतात. यांमध्यें एका खांबाच्या उथळ्यावर काढलेले सिंहाचे चित्र फारच पहाण्यालायक आहे. उदयगिरीचीं लेणीं ही सर्व बौद्ध धर्माला उतरती कळा लागल्यावर जें ब्राह्मणधर्माचें पुनरुज्जीवन झालें, त्या काळची—म्हणजे ख्रिस्तीशकाच्या चारशें-पांचशें वर्षांच्या सुमाराची—आहेत, असें शिलालेखांवरून दिसतें.

सहज पाहणारालासुद्धां सांची व उदयगिरि येथील खोदीव चित्रपटांमध्यें तेव्हांच फरक दिसून येतो. सांची येथें बुद्धाच्या आयुष्यांतील प्रसगांची चित्रे काढलेली आहेत. मूर्ति आहेत त्या बुद्धाच्या किंवा त्याच्या पट्टशिष्यांच्या आहेत. कांही घरगुती कामाचे देखावे आहेत, व सिंह, हत्ती, मोर इत्यादि प्राणी आणि वृक्ष वेली यांचीं चित्रे खोदलीं आहेत. या सर्व उत्कृष्ट खोदीव कामांत देवादिकांच्या मूर्ति कोठेंच नाहींत! उदयगिरीच्या टेकडींतील सर्व लेण्यांत विष्णु, गणपति, महिषासुरमर्दिनी देवी, सुर व असुर इत्यादि देवता व पुराणांतील प्रसग यांचीं खोदीव चित्रे काढलेलीं आहेत. यांवरून या काळी पुराणांचा व पौराणिक देवतांचा बराच प्रसार झाला होता, असें दिसतें.

उदयगिरीची सर्व लेणीं पाहून आम्ही पायथ्याच्या खेड्यांत आलों. तों गाडी तयार होती. आम्ही तेथें थोडें पाणी पिऊन गाडींत बसलों, तों पाटील आमच्यापुढें अदबीनें येऊन आम्हांला एक रुपया देऊं लागला. आम्हांला त्याचा अर्थच कळेना! तेव्हां या ठिकाणीं कोणी अमलदार किंवा मोठा माणूस आला, म्हणजे पाटलानें याप्रमाणें नजराणा देण्याची रीत आहे, असें शिपायानें आम्हांला सांगितलें. आम्ही हा रुपया अर्थात्च घेतला नाहीं. उलट, पाटलाचे आम्ही फार आभार मानले, व मार्गस्थ

झालों. ही रीत पाहून येथे अजून संस्थानी अंमल आहे याचें आम्हांला प्रत्यंतर आले.

या बैलगाडीतून आम्ही तास अर्धातास चालल्यावर आम्हांला जिकडे-तिकडे मोडलेल्या व पडक्या इमारतीच्या खुणा दिसूं लागल्या. चुना, विटा, जोती, भिंती, देवळे वगैरे किती तरी गोष्टी आमच्या दृष्टीला पडत होत्या. पूर्वी येथ मोठे अफाट नगर असावे, असे त्यांवरून दिसून आलें. यालाच 'बेसनगर अगर विदिशा' म्हणत. पण या नगराने व्यापलेला सर्व भाग पहाणे शक्य नव्हते. कारण, आतां सायकाळ होत चालला होता; म्हणून आम्ही बेसनगरची पुरातन स्मारके पाहण्याचे सोडून दिलें, व भिलशाच्या बाजूकडे वळलो, आणि पुनः वेत्रवती नदीच्या एका भागाला येऊन पोहोचलो.

हे ठिकाण खरोखरीच फार रमणीय आहे. आधीं येथ नदीचे पात्र फार खोल असून बरेच रुंदहि आहे. शिवाय, नदीत पाणीहि पुष्कळ आहे. नदी उतरून अलीकडच्या तीराकडे आल्यावर अर्ध्या नदींत बांधलेली दोन मोठमोठी देवळे लागतात. नदीच्या पात्रापासून हीं कितीतरी उच्च आहेत; पण पात्रापासून सारख्या घाटाप्रमाणे पायऱ्या बांधलेल्या आहेत; यामुळे तो देखावा फार उत्तम दिसतो. मात्र देवळाच्या गाभाऱ्यापर्यंत चढून जातांना पाय अगदी भरून येतात. देवळाच्या सभोवार प्रदक्षिणा घालतांना आसपासचा सर्व भाग दृग्गोचर होतो, व या ठिकाणाला तीर्थाचे महत्त्व कसे व कां आले असेल, हें ध्यानांत येतें.

येथून एका बाजूला फार मोठा डोह आहे, व यामुळे नदी सारखी पाण्याने तुडुंब भरलेली दिसते. देवळाच्या बाजूला उच्च खडक असून त्यालाच बंधारा बांधून नदींत लहानसे एक खडकाचे बेट आहे तेथपर्यंत सारखा घांट बांधीत नेला आहे; यामुळे तेथला भाग चांगला दिसतो. घांटाच्या कडेला स्नानाची व पोहण्याची उत्तम सोय झालेली आहे. येथे नदीला पुष्कळ घांट आहेत, व नदीच्या थोडें वर पाहिल्यास देवळे व घांटच्या घांट दृष्टिपथांत येतात ! हें ठिकाण तीर्थ समजतात, व येथे लोक

मुंडन करून घेतात. वर्षाला एक यात्राहि येथे भरते, असे आमच्याबरोबरच्या शिपायाने आम्हांला सांगितलें.

येथे पोहोचल्यावर आम्ही उदयगिरीहून आणलेली पाटलाची बैलगाडी परत पाठविली, व येथून आम्ही चालतच जाण्याचें ठरविले. आतां सध्याकाळ होऊन काळोख पडण्याची वेळ येत चालली होती, म्हणून आम्ही या ठिकाणीं फार वेळ राहिलो नाही. नदी ओलांडून थोडेसे पुढे गेल्यावर भिलशाच्या नजीकचे घाट व देवळे ही आमच्या दृष्टीला पडली. येथे वांईसारखा देखावा दिसत होता. नदीला सारखे घांट वरच्या अंगाला देवळे व त्यात बैराग्यांना रहाण्याच्या ओऱ्या होत्या.

येथून निघून जरा पुढे गेले, म्हणजे भिलसा गांवाचा तट लागतो. या सर्व गांवाला किल्ल्यासारखा तट असून त्याला तीन दरवाजे आहेत. या तटाच्या भिंतीत कितीतरी कोरलेले व शिलालेख असलेले दगड होते. अर्थात बेसनगरच्या ऱ्हासानतर तेथून हे दगड आणून हा तट तयार केला असला पाहिजे, असे उघड दिसत होते.

आम्ही गांवांत शिरलो, ती गांवची वेस उच व प्रशस्त होती. गांव साधारण जुन्या तऱ्हेचाच आहे. गावामध्ये फारसे पहाण्यासारखे कांहीं नाहीं, असे शिपायाकडून आम्हांला कळल्यामुळे गांवांतून थेट स्टेशनकडे आम्ही निघालो, व तेथे रेल्वेचा रस्ता ओलांडून आमच्या मुक्कामाला सात-आठांच्या सुमाराला परत आलो.

झाले. आमचा येथला मुक्काम आतां एक रात्रीवरच आला होता. पण या सर्व वेळभर माझ्या मनांत पाहिलेल्या स्थळांवरून कितीतरी विचार सुचत होते.

खरोखरीच सांची, भिलसा, उदयगिरि, बेसनगर वगैरे आम्ही घाई-घाईने व वरवर पाहिलेलीं स्थळें आणि आसपासचीं इतर ठिकाणे हीं पुराणवस्तुशोधकाच्या दृष्टीने किती तरी महत्त्वाचीं आहेत. या स्थळांमध्ये हिंदुस्तानचा हजार दीडहजार वर्षांचा इतिहास जणू काय पुरलेला आहे ! येथे सांपडणाऱ्या नाण्यांवरून, शिलालेखांवरून, खोदलेल्या चित्रांवरून, वास्तुकलेच्या पद्धतीवरून व इतर तऱ्हेनें राहिलेल्या दगडचुन्याच्या काय,

मच्या खुणांवरून हिंदुस्तानचा इतिहास बनविण्याचें काम बिकट आहे, हे माझ्या ध्यानांत आले, व हें काम चांगल्या तऱ्हेने पार पडण्यास या आणि अशासारख्या ठिकाणी, महिनेच्या महिने घालविले पाहिजेत, अशी माझी खात्री झाली. आमच्यासारख्या एकाददुसरा दिवस येऊन ही प्रेक्षणीय स्थळें पाहून जाणारांच्या हातून पुराणवस्तुशोधनाचें काम काय होणार असें माझ्या मनांत आलें. पण निदान हिंदुस्तानांतील पुराणस्थलांचें महत्त्व बहुजनसमाजाच्या मनांत बिंबविण्याचें मध्यम दर्जाचें काम माझ्या प्रवासवर्णनानें झालें, तरी सुद्धां थोडेफार उपयुक्त कृत्य आपल्या हातून घडल्यासारखें होईल, असें म्हणून मी आपल्या मनाचें समाधान केलें.

येथली स्थळे पाहून बौद्धधर्म व ब्राह्मणधर्म याबद्दलच्या किती तरी कल्पना माझ्या मनात आल्या. गौतमबुद्धाचें मूळ ठिकाण कपिलवस्तु; त्याचे बहुतेक आयुष्य काशी, गया, मथुरा, राजगृह वगैरे उत्तरेच्या शहरांत व प्रदेशांत गेलें खरें; पण थोड्याच काळांत त्याच्या धर्माचा प्रसार केवढा झाला ! आज अडीच हजार वर्षे गौतमबुद्धाला झाली; तरी पण त्याचा धर्म अजून तिबेट, चीन, जपान, ब्रह्मदेश व सिलोन इत्यादि दूरदूरच्या देशांत प्रचलित आहे, व अजूनहि जगांतील एकपष्ठांश लोक या धर्माचे अनुयायी आहेत.

इतका पसरलेला धर्म हिंदुस्तानांत मात्र अगदी नामशेष व्हावा, ही मोठी आश्चर्यकारक गोष्ट मला वाटली. या धर्माच्या अनुयायांची दृश्य स्मारकें हिंदुस्तानच्या कोनाकोपऱ्यात पसरलेली आहेत. बौद्ध लोकानी कोरलेली लेणी दक्षिणेतील खेड्यापाड्यांतहि आहेत. जुन्नर, नाशिक, कार्ले, कान्हेरी, कुलाबा जिल्ह्यांतील महाड, बिरवाडी इतक्या भिन्नभिन्न ठिकाणची लेणी मी प्रत्यक्ष पाहिली होतीच; पुस्तकांवरून इतर ठिकाणच्या लेण्यांचीहि मला माहिती झालेली होती. या दृश्य स्मारकांवरून या धर्माचा एका काळीं हिंदुस्तानांत केवढा विस्तार झाला होता, याबद्दल कोणाचीहि खातरी पटण्यासारखी आहे; पण मग प्रश्न असा उत्पन्न होतो, कीं, इतका देशांत रूढ झालेला धर्म अजिबात नाहीसा कसा व्हावा ? हिंदुलोकांची प्रवृत्ति तर सर्वसंग्रही आहे. यामुळे वेदकालीन धर्मापासून निघालेले नाना-

पंथ व नानामते या सर्वांचा हिंदु धर्मांत समावेश होऊन ते थोड्या फार अंशाने अजून अस्तित्वांतहि आहेत. बुद्धाच्या काळापासून प्रचलित असलेला जैन धर्म हिंदुस्तानांत राहिला. त्याच काळांत अस्तित्वांत आलेला भागवतधर्म अथवा वासुदेवभक्ति अजून देशांत चालू आहे. मग सर्व हिंदुस्तानभर पसरलेला -नव्हे, सर्व आशियाखडांत पसरलेला-धर्म हिदुस्तानांतून अगदीं नामशेष कसा झाला, हें मला मोठें गूढ वाटलें. हिदुस्तानांतील या धर्मांच्या विस्ताराच्या दृश्य खुणांवरून केलेला तर्क चुकीचा तर नाहीना, अशी उलट कल्पना माझ्या मनांत आली, व या दृष्टीने मी विचार करू लागलो. तेव्हां ही कल्पनाहि खरी असण्याचा सभव आहे, असे मला वाटले. कारण, गौतमबुद्धाने आपला धर्म प्रचलित केल्यावर लवकरच त्याला राजाश्रय मिळून हिदुस्तानांतील एका प्रचड साम्राज्याचा तो धर्म बनला, व त्यांतच अशोकासारखा खरा धर्माभिमानी व धर्माचा प्रसार करण्याला पाण्यासारखा पैसा खर्च करणारा राजा त्या धर्माला लाधला. यामुळे जिकडे तिकडे बुद्धमठ, बुद्धविहार, बुद्धस्तूप व अशोकाचे स्तंभ बांधण्यात आले. राजा आपल्या वैभवाच्या, सामर्थ्याच्या व सपत्तीच्या जोरावर जड दगडचुन्याच्या रूपाने बौद्धधर्माचा प्रसार करू शकला; पण जनमनावर या धर्मांचा फारसा पगडा बसला नव्हता. हिदुस्तानांतील सामान्य जनता बौद्धधर्माच्या वैभवकाळीसुद्धां गुप्तपणे आर्यधर्मालाच चिकटून होती, व या नव्या राजाश्रयी धर्माबद्दल त्यांची म्हणण्यासारखी सहानुभूति नव्हती; म्हणूनच मगधाच्या साम्राज्याला उतरती कळा लागल्यावर व गुप्तघराण्याच्या राजांनी पुनः ब्राह्मणधर्म स्वीकारल्याबरोबर बौद्धधर्माचा राजाश्रय नाहीसा झाला, व बौद्धधर्माच्या प्रसाराचें बाह्यकारण नाहीसें झाल्याबरोबर हा धर्म हिदु जनतेच्या अन्तरगांत खरोखरी भिनला नसल्यामुळें बौद्धधर्मीयांना जनतेकडून त्रास होऊ लागला, व निरनिराळ्या प्रांतांत व भागांत पसरलेल्या बुद्धमठांची व विहारांची आणि त्यांतील भिक्षूंची उपासमार होऊन त्या धर्माचे अनुयायी हळ हळू नाहींसे झाले; नवे अनुयायी मुळींच मिळाले नाहीत. ही कल्पना खरी धरली, तर बौद्धधर्माची पुष्कळ दृश्य चिन्हे अस्तित्वांत असली तरी त्यांवरून बहुजनसमाजांतू

त्याचा फारसा प्रसार झाला नव्हता, असें ठरतें. याप्रमाणें परस्पर-विरोधी कल्पना मनांत येऊन माझ्या मनाचा फारच गोंधळ झाला. पण एवढे मात्र खरें कीं, बौद्धधर्माचा उदय, त्याचा प्रसार व हिंदुस्तानांतील त्याचा नायनाट हा हिंदुस्तानच्या इतिहासांतील एक बिकट प्रश्न आहे, व हल्ली उपलब्ध झालेल्या आणि होत असलेल्या पाली ग्रंथांवरून पुराणवस्तुसंशोधन खात्याच्या खटपटीनें व पुण्यांत नवीन होऊं घातलेल्या 'भांडारकर पुराणसंशोधन संस्थेनें' या प्रश्नाचा समाधानकारक निकाल लावला, तर हिंदुस्तानच्या सुमारें हजार दीडहजार वर्षांच्या काळावर केवढा प्रकाश पडेल, असें माझ्या मनांत आलें. मात्र या बिकट प्रश्नाबद्दल आपल्या हातून व्यवसायभेदामुळें फारसें कांहीं होण्यासारखें नाहीं, हे पाहून मनाला थोडें वाईट वाटलें.

याप्रमाणें मनांत विचार घोळत असतांना मी भिलसा येथें आमच्या बिऱ्हाडीं निद्रावश झालों, व पहांटेला उठून आमच्या पुढच्या मुक्कामाच्या तयारीला लागलों. पूर्वीची कांहीएक ओळख नसतां आमच्याजवळ इतक्या मोकळ्या मनानें बोलल्याचालल्याबद्दल व आमचा पाहुणचार उत्तम तऱ्हेनें केल्याबद्दल सरदार आपटे यांचे आभार मानून आम्ही मोठ्या आनंदानें दिल्लीला जावयाला निघालों.

३

नवी व जुनी दिल्ली.

आम्ही भिलशाहून दिल्लीएक्स्प्रेसने पहांटे पांच वाजतां निघालों. दिल्लीला पोहोंचावयाला सुमारे चवदा तास लागतात. हा सर्व प्रवास दिवसा व्हावयाचा होता. यामुळें उन्हाचा फार त्रास होईल, हें आह्मांला ठाऊक होते. पण या त्रासाच्या मोबदल्यांत भिलशापासून दिल्ली-पर्यंतचा चारशे मैल लांबीचा प्रांत—विहंगम दृष्टीने कां होईना—पण डोळ्याखालून गेल्यासारखा होईल, अशी आम्ही आपल्या मनाची समजूत केली. बाकी, आगगाडींतून चालले असतांना—विशेषतः मेल किंवा एक्स्प्रेससारख्या प्रचंड वेगानें जाणाऱ्या गाड्यांनीं प्रवास करीत असतां—कालिदासाने 'शाकुंतल'मध्ये म्हटल्याप्रमाणे '**न मे दूरे किंचित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात्**' असा अनुभव वारवार येतो.

आम्ही गाडींत बसून तास दीड तास झाला नाहीं, तोंच बिना हे मोठे जंक्शनस्टेशन आले. तेथे आम्ही चहा व दूध घेतले. दहाच्या सुमाराला आम्ही झांशी स्टेशनला येऊन पोहोंचलों. येथे गाडी सुमारे पंधरा मिनिटे थांबली. येथून पुढे जाऊ लागलें म्हणजे दातिया म्हणून जुन्या इमारतींकरितां प्रसिद्ध असलेले ठिकाण दिसते. दातियाचा किल्ला व दुसऱ्या सुंदरसुंदर इमारती आपल्याला आगगाडींतून दृग्गोचर होतात, व या पहाण्याकरितां या ठिकाणीं उतरण्याची इच्छाहि होते. पण उपयोग काय ? गाडी झपाट्यानें चालत असते, व क्षणार्धांत हा सर्व देखावा दृष्टि-आड होऊन जातो ! थोड्याच अवकाशानें आम्हांला ग्वालेरचा किल्ला दिसूं लागला. आमच्या मागच्या प्रवासांत आम्ही ग्वालेरचा किल्ला वर जाऊन स्वस्थपणें पाहिला असल्यामुळें आम्हांला आगगाडींतूनसुद्धा

किल्ल्यावरील इमारती व इतर स्थळें हीं स्पष्टपणे ओळखतां आलीं, व हा किल्ला दुरून पाहूनसुद्धां आम्हांला आमच्या पहिल्या प्रवासाची आठवण होऊन आनंद झाला. किल्ल्यावरील निरनिराळ्या स्थळांचें निरीक्षण करण्यांत आम्ही गर्क असतां गाडीची वेळ होऊन ती फू फू करीत पुनः चालू झाली, व ग्वालेरचा किल्ला आम्ही मागें टाकून झपाट्यानें दिल्ली–आग्र्याच्या प्रदेशांत प्रवेश करूं लागलो.

या प्रदेशांत प्रवेश करण्यापूर्वीं चंबळा नदीच्या दरींतून आगगाडी जाते. ही दरी अगदीं विचित्र आहे. ही खोल आहे अशांतला भाग नाहीं. प्रांत सपाटच आहे; पण येथून पांढरी माती लागते, व मातीचे ढीगच्या ढीग मैलच्या मैल सारखे लागतात. या ढिगांमधून खोल खोल भेगा असतात. हा विलक्षण देखावा आपल्या इकडल्या नद्यांच्या तीरांना मुळींच दृष्टीला पडत नाही. अर्थात् हा सर्व भूमिभाग उत्पन्नाचा नाहीं. अशा तऱ्हेच्या उंचसखल मातीच्या ढिगांच्या राशीच्या राशी मागे टाकल्यावर चंबळा नदीचें प्रचंड पात्र व त्यावरील रेलवेचा प्रचंड पूल लागतो. या नदींत गोटे किंवा दगड मुळींच नाहीत. पांढरी वाळू व पांढरी माती यांनींच सर्व पात्र भरलेलें असतें. खरोखरीं पाहतां नर्मदेपासून चंबळा नदीपर्यंत एक तऱ्हेचा प्रदेश वाटतो. यांत माती तांबडसर असून तांबडा दगड फार आहे. पण चंबळेच्या पलीकडील प्रांत पांढऱ्या मातीचा असून त्यांत दगड फारच कमी आहे.

चंबळा नदीची दरी व आसपासचा ओसाड प्रदेश टाकला, म्हणजे आपण गंगा व यमुना या नद्यांच्या मधील सुपीक प्रदेशांत येतों, व याचें प्रत्यंतर सभोंवारच्या हिरव्या गार शेतांवरून येतें. कारण, या भागांत कालवे पुष्कळ असून त्यांचे पाणी शेतांना मिळतें, यामुळे उन्हाळ्यांतसुद्धां हिरवींहिरवी शेतें दृग्गोचर होतात.

हा सुपीक व सुंदर प्रांत पहाण्यांत आह्मी गुंतलो आहोत, तोंच गाडी आग्रा स्टेशनला येऊन पोहोंचली, व आग्र्याचीं सुंदर मातीचीं चित्रें, ताजमहालाचे व इतर वस्तूंचे पांढऱ्या दगडांचे नमुने पाटींत घेऊन फेरीवाले उतारूंना त्या वस्तु विकत घेण्याबद्दल विनवूं लागले. येथलीं मातीचीं चित्रें

खरोखरींच फार सुदर असतात व त्या मानाने त्यांच्या किंमतीहि फार नसतात. आग्र्याचीं दोन स्टेशनें सोडून गाडी निघाली, कीं, ती एकदम मथुरेला येते, व त्या स्टेशनवर उतारूंची व पंड्यांची अशी एकच गर्दी दृष्टीला पडते.

आम्ही मथुरेला पोहोचलों, तों चार वाजून गेले होते. आतां दिल्ली फक्त तीन तासांवर आली, असे पाहून आम्हांला आनद झाला, व प्रवासाचा त्रास या आनदात आम्ही पार विसरून गेलो.

मथुरा टाकून पुढे गेले ह्मणजे कोसीकालम म्हणून एक मोठें स्टेशन लागते. यापुढे मात्र अगदी लहान लहान स्टेशनें लागतात, व प्रांतहि ओसाड व नापीक भासतो, आणि आपण हिंदुस्तानच्या राजधानीकडे जात आहों, असें वाटतहि नाही. ज्याप्रमाणें विजापुराला जाताना स्टेशननजीक आल्यावर पडक्या इमारती व ओसाड जागा लागतात, तसाच प्रकार दिल्लीजवळ गेलें म्हणजे होतो.

शेवटी एकदांचे दिल्लीचे स्टेशन आले, व आपल्या मुक्कामाला येऊन पोहोंचलो म्हणून आम्हांला बरें वाटले. माझे मित्र स्टेशनवर आम्हांला न्यावयाला आले होते, ते आम्हांला भेटले, व आम्ही स्टेशनांतून बाहेर मुशाफरखान्यांत आलों. आमच्या मित्राचे बिऱ्हाड स्टेशनपासून फारसे दूर नसल्यामुळे आम्ही हमालाच्या डोकीवर सामान देऊन पायींच तिकडे निघालो.

भोजन झाल्यावर आम्ही दिल्लीतील प्रेक्षणीय स्थळे पहाण्याचा बेत ठरवू लागलो, तो 'रात्र थोडी, सोंगे फार' अशी आमची स्थिति होऊं लागली. आमचा बेत नवी व जुनी अशा दोन्हीं दिल्ली पाहण्याचा होता. पण 'नवी दिल्ली' हेंच नांव तीन ठिकाणांना लागते, असें आम्हांला समजलें. हल्लींचे दिल्ली शहर—ज्याला शहाजहान बादशाहाच्या नांवावरून 'शहाजहानाबाद' म्हणतात,—यालाच पूर्वीच्या दिल्लीच्या तुलनेने 'नवी दिल्ली' म्हणण्याचा तेथे प्रघात आहे. शिवाय जॉर्ज बादशहांनीं हिंदुस्तानची राजधानी म्हणून ठरविलेली तात्पुरती दिल्ली एका ठिकाणीं आहे, तर त्यानतर युरोपांतील नगररचनाशास्त्रज्ञांनीं पसंत केलेलें ठिकाण निरा-

ळ्याच ठिकाणीं आहे! शिवाय 'सात किल्ले व बावन दरवाजे' य हिंदी म्हणीप्रमाणे सात जुन्या दिल्ल्या आहेत, त्या निराळ्याच.

खरोखरींच माझ्या मनांत असें आलें, की, जर कोणत्याहि शहराश हिंदुस्तानच्या बऱ्याच काळचा इतिहास निगडित झाला असेल, तर तं दिल्ली शहराशीच होय. महाभारतातील पांडवांपासून तों थेट हल्लीच्य इंग्रज सरकारापर्यंत दिल्लीशीं महत्त्वाच्या गोष्टीत हिंदुस्तानच्या इतिहासाच संबंध पोहोचतो. ज्याप्रमाणे रोम शहराशी यूरोपच्या बऱ्याच काळच्य इतिहासाचा संबंध पोहोचतो, दतकथेतील रोम्युलसपासून तो थेट अर्वा चीन काळापर्यंत या शहराला फार महत्त्व होते, तीच स्थिति दिल्ली शह राची आहे. तेव्हां अशा या शहरांतील सर्व प्रेक्षणीय स्थळें पहाण्याल किती तरी दिवस लागणार! तेव्हां आम्हांला प्रेक्षणीय स्थळाची निवडा निवड करावी लागली, व दोन दिवसांतच पहाणे शक्य होता तितका भाग पहाण्याचा आम्ही बेत ठरविला.

दुसऱ्या दिवशीं आम्ही प्रथमतः हल्लींच्या दिल्लीतील प्रेक्षणीय स्थळें पाहिली. हीं स्थळें म्हणजे चांदणीचौक, जुम्मामशीद व यमुनानदीवरील रेलवेचा प्रचंड पूल हीं होत. चांदणीचौक हा दिल्लीसारख्या हिंदुस्तानच्य राजधानीला शोभेल असाच प्रशस्त रस्ता आहे, यांत शंका नाही. ह रस्ता फारच रुंद असून त्याचे उजवी बाजू व डावी बाजू असे दोन भाग आहेत. दोन बाजूच्यामध्ये दुहेरी झाडांची रांग व भाजीपाला, फळफळा वळ, फुले इत्यादि विकणारांना बसण्याकरितां कट्टे आहेत. बादशहाच्य काळीं हा कट्टयाचा भाग यमुनेच्या कालव्याच्या पाण्याने तुडुंब भरलेल असे. त्या वेळीं तर या रस्त्याची शोभा जास्तच असली पाहिजे. आतां सुद्धां हा लांबच्यालांब व इतका प्रशस्त रस्ता पाहून मनाला आनंद झाल्यावांचून राहत नाहीं.

या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंनीं सर्व दुकानेच आहेत, व ती साधारणत एकाच तऱ्हेची बांधलेलीं आहेत. बहुतेक सर्व घरांना पुढच्या बाजूल खोदीव दगडी कामाचे सुंदर सज्जे काढलेले आहेत. या चांदणी चौ

काच्या एका अगाला मोठ्या घड्याळाकरितां एक मनोरा केला आहे तो अर्वाचीन आहे.

चांदणीचौक पाहून झाल्यावर आम्ही शहराच्या टोंकावर व यमुना नदीच्या कांठाजवळ असलेल्या दिल्लीच्या किल्ल्यानजीकच्या खुल्या जागेतील जुम्मामशीद पहावयाला गेलो. या मशिदीसभोंवार कितीतरी खुली पटांगणे आहेत. यामुळे ही सर्व भव्य व प्रचंड इमारत फारच उठावांत दिसते. खुल्या मैदानाच्या उचवट्यावर ही बांधलेली असून वर चढण्याला प्रशस्त व ऐसपैस अशा तांबड्या दगडाच्या पायऱ्या बांधलेल्या आहेत. मुंबईतील एलफिनस्टन हायस्कूलला जशा पायऱ्या आहेत, त्यापेक्षाहि जास्त लांब, रुंद व उंच पायऱ्यांचा हा प्रचंड जिना चढतांना मशिदीच्या भव्यतेची कल्पना मनांत उभी राहते. पुढल्या दरवाजांतून आंत पाऊल टाकले की, समोरची मशीद व त्याच्या पुढचा ऐसपैस चौक पाहून मनुष्य थक्क होऊन जातो. सर्व चौकभर तांबड्या पांढऱ्या दगडाची फरसबंदी केलेली आहे.

हा चौक ४५० फूट लांबीचा चौकोन आहे. म्हणजे हल्ली आपली क्रिकेटची मैदाने जेवढीं लांब रुंद असतात, इतका हा चौक मोठा आहे. चौकाच्या तीनहि बाजूंना खुल्या कमानींचे, पण वरून फरसबंदी गच्ची केलेले प्रशस्त सोपे बांधलेले आहेत. येथून सर्व शहराचा मनोहर देखावा दिसतो. या चौकासमोरच शुभ्र संगमरवरी दगडाची मशीद आहे. हिला तीन घुमट असून दोन बाजूंना कोपऱ्यांत दोन उंच मनोरे आहेत. मनोऱ्यांवर चढून गेल्यावर शहराची दाट वस्ती, यमुनेचा प्रशांत प्रवाह व दूरदूरच्या जुन्या इमारतींचा देखावा हीं सर्व पाहिली, म्हणजे अतिशय आनंद झाल्यावांचून राहत नाहीं. सर्व मशिदीभर निमाज पढणाऱ्या मंडळीकरितां काळ्या दगडाच्या महिरपी हारीने संगमरवरी फरसबंदींत बसविलेल्या आहेत.

या मशिदीचे सर्व काम फारच सुबक व भव्य आहे. हिंदुस्थानांतील सर्व मशिदींमध्ये या मशिदीचा सर्वांत वर नंबर लागेल. यांत शंका नाहीं. ही मशीद शहाजहान बादशहाने आपल्या कारकीर्दीच्य

चवथ्या वर्षी सुरू करून ती दहाव्या वर्षी पुरी केली. या मशिदी-पासून दिल्लीचा किल्ला स्पष्टपणे दिसतो. लढाईपासून या किल्ल्यांत जावयाला परवानगी मिळण्यास पचाईत पडते असे कळल्यामुळे आम्ही किल्ला पहाण्याच्या फदांत पडलो नाहीं.

जुम्मामशीद पाहून झाल्यावर आम्ही येथून जवळच असलेला यमुनेवरील रेल्वेचा पूल व तेथून दिसणारा यमुनेचा प्रवाह पहावयाला गेलों. हा रेल्वेचा पूल सालीमगडाच्या तटाला अगदी खेटून बांधलेला आहे. येथला देखावा फार भव्य आहे. एकीकडे तो गड, तर त्यालाच लागून रेल्वेचा मोठा थोरला पूल व खाली वालुकामय यमुनेचा किनारा आणि काळसर निळसर रगाच्या पाण्याचा यमुनेचा प्रवाह ही एकसमयावच्छेदेंकरून पाहिली, म्हणजे सृष्टि व मनुष्य या दोघांच्याहि कर्तृत्वाबद्दल सानद आश्चर्य वाटते. यमुनेच्या अलीकडे भली मोठी लांबचलाब खुली जागा लागते, व तिच्या अलीकडे घांट दिसतात. यावरून पूर्वी यमुनेचा प्रवाह अलकिडे असून अगदीं घांटाजवळून जात असावा, पण कालेकरून तो दूर गेला असावा, असा सहज अदाज करतां येतो. या घाटावर अश्वमेध झाल्यावर युधिष्ठिराने यज्ञ केला होता अशी दतकथा आहे.

सालीमगड रेल्वेचा पूल व त्या शेजारचा घांट हीं हल्लींच्या दिल्ली शहराच्या उत्तरेला आहेत. येथून यमुना नदी दक्षिणवाहिनी झालेली आहे, आणि नदीचा प्रवाह व पलीकडे लहानलहान टेकड्यांची असलेली एक ओळ यांच्या दरम्यान हल्लीचे शहर वसलेले असून येथून खाली दक्षिणेकडे जुन्याजुन्या दिल्ल्या वसत गेलेल्या होत्या. शेवटची हिंदू दिल्ली जेथ कुतुबमिनार आहे तेथे होती, व ही हल्लीच्या दिल्लीहून सुमारे अकरा मैल दक्षिणेला आहे. जॉर्ज बादशहांनी जेव्हा दिल्ली राजधानी करण्याचे जाहीर केले, तेव्हां नव्या दिल्लीला जी जागा पसत करण्यांत आली ती या टेकडीच्या रांगेपलीकडे आहे. तात्पुरती दिल्ली तेथेच आहे.

ही तात्पुरती दिल्ली पहावयाला आम्ही दोन प्रहरी गेलो. या टेंकड्यांच्या रांगेच्या माथ्यावरून एक रस्ता गेला आहे. त्यावर गेले ह्मणजे सगळे दिल्ली शहर एकदम दृग्गोचर होते, व यमुना नदी आणि टेक-

ड्यांची रांग यांच्यामध्ये खोलांत शहर वसलेलें आहे, असे आपल्याला आढळून येतें. या टेकड्यांच्या रांगेच्या माथ्यावरच फत्तेगड नांवाच्या बंडांत कामास आलेल्या किल्ल्यावर इंग्रजांच्या स्मरणार्थ उंच चबुतऱ्यावर एक लहानसा मनोऱ्यासारखा स्तंभ बांधला आहे. याच्या चारहि बाजूंना शूर शिपायांचीं नांवें खोदलेलीं आहेत. याच्या शेजारीच अशोकाच्या काळचा एक स्तंभ उभा आहे. हे दोन्ही स्तंभ पाहिले म्हणजे हिंदुस्तानच्या इतिहासाचीं प्राचीन व अर्वाचीन दोन टोंकेच आपण पहात आहों कीं काय असा भास होतो !

या टेकड्यांच्या पलीकडे चालचलाऊ राजधानीच्या पुष्कळशा पांढऱ्या शुभ्र इमारती दिसतात. जरी या तात्पुरत्या आहेत, तरी त्यांचें काम सुबक आहे. विशेषतः व्हाइसरायांचा राहावयाचा बंगला व सेक्रेटरिएट या इमारती प्रेक्षणीय आहेत.

नव्या राजधानीचा पाया घातल्यानंतर ही जागा राजधानीला अयोग्य असें ठरविण्यांत आलें व दुसरी जागा पसंत करण्यांत आली. ही जागा हल्लींची दिल्ली व जुनी हिंदु दिल्ली यांच्या दरम्यान आहे. तेव्हां ती पहावयाला आम्हांला स्वतंत्रपणें जावयाची कांहीं जरूर नव्हती. कारण, दुसऱ्या दिवशीं आम्ही कुतुबमिनारपर्यंत जाऊन येण्याचा बेत केला होता.

ठरल्याप्रमाणें आम्ही दुसऱ्या दिवशी पहाटेला आमच्या मित्रासह एका घोड्याच्या गाडीत बसून जुन्या दिल्लींतील प्रेक्षणीय स्थळें पहावयाला निघालों.

आमचा मार्ग उत्तरदक्षिण होता. म्हणजे आम्ही उत्तरेकडून दक्षिणेकडे जात होतों. आम्ही हल्लींच्या दिल्लीच्या तटाच्या दरवाज्यांतून बाहेर येऊन थोडेसे पुढे आलों, तों आम्हांला जिकडेतिकडे जुन्या पडक्या इमारती दिसूं लागल्या. थोड्याच वेळांत आम्ही दिल्लींतील वेधशाळा पहावयाला उतरलों. हिला तेथले लोक ' जंतरमंतर ' म्हणतात ! हे नांव पडण्याचें कारण आम्हांला कळलें नाहीं. या वेधशाळेकडे जातांना वाटेनें लहानलहान रूळ घातलेल्या सडका लागत होत्या, व पुष्कळ ठिकाणीं पाडापाड करून सपाट जागा करण्याचें काम चाललें होतें.

येथपासून नव्या भावी राजधानीची मर्यादा सुरू होते. यामुळे या भागांतील मोडक्यातोडक्या इमारती वगैरे पार पाडून चांगली सपाटी करून रस्ते आंखण्याचे काम चालले होते. कांही इमारतींवर 'P' हे अक्षर दिसले. नव्या दिल्लीला घेतलेल्या सर्व जागेची पहाणी होऊन त्यांत जुन्या म्हणून ठेवण्याला योग्य व आवश्यक अशा ठिकाणांची यादी करून त्यांवर 'P' असे अक्षर घातले आहे, असे आमच्या मित्राने सांगितले.

आम्ही लवकरच वेधशाळेशी आलो, व दरवाजांतून आंत गेलो, तो वेधशाळेचा रखवालदार आम्हांला दिसला. त्याने आम्हांला सर्व वेधशाळा दाखविली. मात्र त्याला त्या ठिकाणच्या निरनिराळ्या योजनांची व ज्योतिषसंबंधींच्या साधनांची कांहीच माहिती दिसली नाही. आम्ही कांहींहि विचारले, तरी 'तारे पहाण्याचे हे यंत्र आहे,' एवढेच तो उत्तर देई! ही वेधशाळा म्हणजे एकादी मोठी इमारत आहे, असे मुळीच नाही. आपल्याइकडल्या आर्य ज्योतिष्यांनी ग्रहांची व ताऱ्यांची प्रत्यक्ष गतिस्थिति समजण्याकरितां जी साधनें शोधून काढली होती, त्याचा या ठिकाणी संग्रह केलेला आहे. या साधनाना आपल्या ज्योतिषांत 'यंत्र', म्हणतात. साधारणतः हीं यंत्रे धातूची व लहान प्रमाणावर करीत असत. पण या वेधशाळेत तीं सर्व दगड चुन्याचीं कायमची केलीं असून फार प्रचंड प्रमाणावर आहेत. तरी पण ती इतकी नाजूक आहेत, की, त्यांच्याकडून सूक्ष्म काम व्हावे! आम्ही पक्क्या चुन्याच्या कामांत केलेली निरनिराळी वर्तुळे पाहिलीं; त्यांवर अंशाच्या सूक्ष्म खुणा दिसत होत्या. पुढे गेल्यावर एक वर चढतचढत गेलेली साधारण चालण्याइतकी रुंद दोनतीन पुरुष उंच अशी भिंत लागली. तिच्या शेजारी एक लहानसा तलाव होता, व त्याला पायऱ्या असून त्यावरहि अक्षांश घातलेले होते. नंतर निरनिराळ्या उंचीच्या खांबांची एक रांग आम्ही पाहिली. पुढे एक चक्राकार भिंत आम्हांला दिसली. याप्रमाणें उत्तम चुन्याच्या बांधकामांत केलेलीं पुष्कळ यंत्रे आम्ही पाहिलीं; पण तेथला रखवालदार अगदींच अडाणी दिसला. आमच्यापैकी कोणालाच ज्योति-

षाची व विशेषतः आर्य ज्योतिषाची माहिती नसल्यामुळें आम्ही ही वेधशाळा पाहिली ती निवळ जडदृष्टीने पाहिली. ज्याप्रमाणे एकाद्या अजबखान्यांत गेल्यावर कांहीं वस्तु काय आहेत, कशाकरितां आहेत वगैरे आपणाला कळत नाहीं, त्याप्रमाणे येथे माझी स्थिति झाली. या वेळीं माझे मित्र व सहाध्यापक श्रीयुत प्रो. नाईक यांची मला फार आठवण झाली. त्यांनी युरोपियन व आर्य ज्योतिषांचा चांगला अभ्यास केला आहे. ते जर माझ्याबरोबर असते, तर त्यांनी या सर्व विचित्र यत्रांची रचना व उपयोग ही आम्हांला समजावून सांगितली असतीं; पण त्या ठिकाणी आम्हांला या यंत्रांबद्दलची माहिती मिळविण्याला कांहीएक साधन नव्हते. ही दिल्लीची वेधशाळा जयपुरचा राजा दुसरा जयसिंह यानें सन १७०० च्या सुमाराला बांधली एवढे आम्हांला तेथे समजले.

घरीं येऊन गॅझीटियरमध्ये पाहतां हिंदुस्तानांतील पॅरिस असें जे जयपुर शहर, ते वसविणाऱ्या व स्वतः मोठा गणिती व ज्योतिषी असलेल्या दुसऱ्या जयसिंगाने ही वेधशाळा बांधली, असे मला कळून आले. तो सन १६९३ मध्ये गादीवर आला. ग्रहाच्या गतिस्थितीचें सूक्ष्मज्ञान मिळविण्याकरितां त्याने जयपुर, दिल्ली, उज्जयनी, काशी व मथुरा इतक्या ठिकाणी वेधशाळा बांधल्या, व ज्योतिषी ठेवून या सर्व ठिकाणीं ग्रहांच्या गतिस्थितींचे वेध घेववून त्यांची तुलना करून 'झीजमहमद' नांवाचा ग्रंथ आरबी भाषेत व 'सिद्धांतसम्राट्' नांवाचा ग्रंथ संस्कृत भाषेत लिहिला. युरोपांत ग्रहस्थितिगति जितकी सूक्ष्म काढतां येत होती, त्यापेक्षांहि अधिक सूक्ष्मता जयसिंहानें साधली. असो.

वेधशाळा पाहून झाल्यावर आम्ही गाडीत बसून पुढे चालू झालो. वाटेने लहानमोठी थडगीं व इमारतींचे अवशेष दृग्गोचर होत होते. नवीन दिल्लीकरितां सपाट जागा करण्याचे ठरल्यापासून अशा पुष्कळ इमारती व थडगीं पाडण्यांत येऊन सपाट जागा करण्याचा सपाटा चालू आहे, असे आम्हांला आमच्या मित्राने सांगितले.

जरा पुढे गेल्यावर आह्मांला आमच्या डाव्या बाजूला पुराणा किल्ला किंवा इंद्रप्रस्थ दिसू लागले. या किल्ल्याच्या समोरून एक मोठा रस्ता

काढून तो नव्या दिल्लीच्या मुख्य रस्त्यांपैकीं एक करण्याचें ठरलें आहे, व नवीन दिल्लींतील मुख्य मुख्य इमारती या किल्ल्याच्या अगदीं समोर येतील अशा तऱ्हेनें बांधण्याचें ठरलेलें आहे, असें आमच्या मित्राच्या बोलण्यावरून कळलें. लढाईमुळें हल्ली काम अगदी बेताबातानें चालू आहे, असेंहि त्याच्याकडून आह्मांला समजलें. जरा पुढें गेल्यावर डावी-कडे हुमायुनाच्या थडग्याची प्रचंड इमारत व उजवीकडे मनसूर अल्ली सफदारजंग यांच्या थडग्याची इमारत दिसू लागली. हुमायुनाचें थडगें आम्ही परत येतांना पहाणार होतों पण सफदारजंगाचें थडगें लागलीच पाहून घेतलें. कारण, परत जातांना आम्ही दुसऱ्या रस्त्यानें जाणार होतों.

या थडग्याचें काम प्रेक्षणीय आहे. मुसलमानी इमारतींचे दोन प्रकार आहेत. एक मशीद व दुसरें थडगें. प्रत्येकाचा आकार ठरलेला असे. तुम्ही कोणतीहि मुसलमानी मशीद पहा, तिचा प्लॅन अगदीं ठरींव! फरक काय तो आकार, बांधकामाला उपयोजिलेला दगड व कमीजास्त खोदीव काम यांतच असावयाचा! तीच स्थिति थडग्याची! सफदारच्या थडग्याची इमारत भव्य असून दरवाज्यांतून आंत गेल्यावर मोठें थोरलें खुलें फरसबंदी अंगण आहे, व पुढें थडग्याची इमारत आहे. अशा जातीच्या पुष्कळच इमारती आम्ही पाहिलेल्या असल्यामुळें फारसा वेळ येथें न घालवितां आम्ही पुढें गेलों.

नंतर आम्ही निझामउद्दीन नांवाच्या साधूच्या ठिकाणी गेलों. बाहे-रून हें ठिकाण अगदीच मोडकळीला आल्यासारखें दिसतें; पण आंत गेल्यावर संगमरवरी दगडाचें सुंदर काम पाहून मन थक्क होतें. येथें पुष्कळ बादशहांची लहानलहान थडगीं आहेत, व संगमरवरी दगडाच्या जाळ्यांचें काम फार प्रेक्षणीय आहे.

तेथून आम्ही निघालों तों थेट कुतुबमिनारला जाईपर्यंत कोठेंहि थांबलों नाही. जुन्यानव्या दिल्लीच्या प्रेक्षणीय स्थळांचें कुतुबमिनार हें एक नाक आहे. ज्याप्रमाणें आग्र्याचा ताजमहाल हा एक जगांतील सात आश्चर्यांपैकीं गणलेला आहे, त्याप्रमाणेंच दिल्लीचा कुतुबमिनार हाहि एक सात आश्चर्यांपैकींच गणलेला आहे. हा मिनार किंवा मनोरा रायपिठोरा

व लालकोट या दोन किल्ल्यांच्या आंत आहे. यामुळे आंत जाण्याला दोन दरवाजे लागतात.

खरोखरींच या मनोऱ्याचें काम इतकें मनोहर आहे, कीं, त्याचे शब्दांनीं वर्णन करणे शक्यच नाहीं! हा मनोरा तांबड्या दगडांचा बांधलेला आहे, व निरनिराळ्या मजल्यांच्या तांबड्या दगडांतहि थोडाफार फरक आहे; यामुळें निरनिराळ्या मजल्यांच्या तांबडेपणांत निरनिराळी छटा भासमान होते. पहिले तीन मजले तांबड्या दगडाचे आहेत. चवथा संगमरवरी दगडाचा आहे, व पाचव्यांत तांबड्या व पांढऱ्या दगडांचे मिश्रण आहे. हा मनोरा २३८ फूट उच्च असून त्याला ३७९ पायऱ्या आहेत. कुतुबमिनोरचा चबुतरा चोवीसकोनी असून त्याचा घेर १४७ फूट आहे. पहिला मजला ९५ फुटांचा असून त्याला एक अर्धवर्तुलाकार व एक तिकोनी असे पैलू पाडलेले आहेत. बहुतेक मुसलमानी इमारतींतील मनोरे हे निवळ वर्तुळाकार असतात. कुतुबमिनारची ही पैलूची कल्पना अपूर्व आहे व या त्याच्या विशेषामुळेच हा मनोरा इतका सुदर दिसतो. शिवाय प्रत्येक मजल्याची घटना निराळी आहे. दुसरा मजला पन्नास फूट उच्च असून मजल्याचे सर्व पैलू अर्धवर्तुलाकार आहेत. तिसरा मजला चाळीस फूट असून त्या मजल्याचे सर्व पैलू तिकोनी आहेत. चवथा मजला पंचवीस फूट असून तो नेहमीच्या मनोऱ्यांप्रमाणें अगदीं साधा बिन पैलूदार आहे, व पांचवा बावीस फूट असून त्या मजल्याला पुनः अर्धवर्तुलाकार पैलू थोड्या थोड्या अतरावर केलेले आहेत. पांचव्या मजल्याच्या वर गेल्यावर मनोऱ्यासभोवती कमानीचा घुमट आहे. प्रत्येक मजल्यावर आल्यावर सभोंवारचा देखावा पाहण्याकरितां व विश्रांति घेण्याकरितां मनोऱ्याच्या सभोंवार सुंदर सज्जे काढलेले आहेत.

या सज्जांचे खोदीव काम व कठड्यांचे नक्षीकाम फार उच्च दर्जाचें आहे. हा मनोरा खालपासून वरपर्यंत सारख्या आकाराचा नाहीं. जोत्याजवळ त्याचा व्यास ४७ फूट आहे तर माथ्यावर त्याचा व्यास फक्त ९ फूट आहे. म्हणजे जसजसे वर जावे तसतसा हा मनोरा निमुळता होत गेलेला आहे. सर्व मनोऱ्याला आंतून वर्तुलाकार जिना आहे. त्याला

एकंदर ३७९ पायऱ्या आहेत. मी प्रत्येक मजल्याच्या पायऱ्या मोजीत वर गेलो. प्रत्येक सज्जावर गेले म्हणजे सभोवतालचा सुंदर देखावा दिसत असे, व ज्या दोन किल्ल्यांच्या मध्ये कुतुबमिनार आहे त्या किल्ल्यांची तटबंदी स्पष्ट दिसून किल्ल्यांचा आकार एकदम दृग्गोचर होई. मनोऱ्याच्या अगदी वरून तर फार दूरवरचा देखावा दिसे. हा मनोरा तयार करणाराच्या मार्मिकतेबद्दल फार आश्चर्य वाटते !

हा मनोरा कोणी बांधला याबद्दल अजूनहि पुराणवस्तुसंशोधनकारांमध्ये वाद आहे. काही लोकांचे म्हणणे असें आहे की, हा मनोरा पृथ्वीराज चव्हाण याने आपल्या मुलीला यमुना नदीचें रोज दर्शन व्हावें म्हणून बांधला. कांहीं लोक तर असे म्हणतात, की, तेथून गंगा नदी दिसावी असाहि बांधतांना हेतु होता; पण तो या मनोऱ्यानें साधला नाहीं, म्हणून कुतुबमिनारच्या दुप्पट आकाराचा दुसरा मनोरा बांधण्याला त्याने सुरुवातहि केली होती. पण ते काम मुसलमानांच्या स्वारीनें आणि त्यांच्या विजयानें बंद पडले. दुसऱ्या पक्षाचे म्हणणे असें आहे, की हा मिनार कुतुबुद्दिनने बांधण्याला सुरुवात केली, व तो त्याचा जावई आलतमशहा यानें पुरा केला. या मताप्रमाणे कुतुबमिनारचे काम सन १२०० मध्ये सुरू होऊन ते १२२० मध्ये पुरें झाले असले पाहिजे. या मनोऱ्याच्या बहुतेक प्रत्येक मजल्यावर आरबी भाषेत व देवनागरी भाषेत लेख आहेत; या लेखांवरून हा मनोरा पृथ्वीराज चव्हाणानें बांधला असें शाबीद होत नाहीं. उलट कुतुबुदिन व त्याचा धनी महमद यांची नांवें पहिल्या मजल्यावर कोरलेलीं आहेत, यावरून तो मुसलमानांनी बांधलेला असावा असें दिसते, व दंतकथेला फारसा आधार सांपडत नाही, असें म्हणणे भाग आहे. तरी पण सर्व पक्षाला इतके कबूल आहे, की, कुतुबमिनार कोणीहि बांधला असो, त्याचें नक्षीकाम व कोरीव काम हे हिंदुपद्धतीचें आहे. यावरून बहुतेक कामकरी व कारागीर हिंदू असावे, असें अनुमान करतां येते.

ही गोष्ट मनोऱ्याच्या शेजारीच बांधलेल्या जुम्मामशिदीवरून स्पष्टपणे दिसून येते. ही मशीदहि कुतुबुदिनानें ११९१ मध्ये सुरू केली. म्हणजे

दिल्ली सर केल्याबरोबर या कामाला सुरुवात झाली. ही मशीद हिंदु देवळाच्या जोत्यावर व पुष्कळशा देवळांच्याच दगडांनी बांधलेली आहे. या गोष्टीला हवा तेवढा पुरावा आहे. मशीद फार मोठी आहे. दर्शनी भिंतीमध्ये पांच मोठमोठ्या कमानी आहेत. या कमानीतून आंत गेल्यावर मनुष्य मोठ्या मंडपांत येतो. या मंडपाचें छप्पर हिंदु देवळांच्या उच्च खांबांवर बांधलेले आहे. सर्व भिंतींवर व खांबांवर हिंदु देवांचीं व इतर चित्रे कोरलेलीं अजून दृष्टीला पडतात. पूर्वीं हीं चित्रे मुसलमानांच्या दृष्टीला पडूं नयेत म्हणून त्यांवर चुन्याचा गिलावा केलेला होता. पण आता तो पडून गेला आहे, व यामुळें जुनीं चित्रे व लेख दृग्गोचर होऊं लागले आहेत. यावरून या मशिदींत बरेच काम हिंदु देवळाच्या दगडांचे केलेलं आहे, असें निर्विवाद सिद्ध होतें.

या मशिदीच्या अंगणात दिल्लीचा प्रसिद्ध लोहस्तंभ आहे. हा स्तंभहि कुतुबमिनाराप्रमाणे एक अजब चीज आहे. हा लोखंडाचा खांब ओतीव आहे. याचा व्यास सोळा इंच आहे, व त्याची जमिनीत पुरल्यासकट उंची साठ फूट असावी. म्हणजे त्यांत एकंदर पावणेपांचशें मण लोखंड आहे. इतक्या वजनाचा स्तंभ ओतला असेल कसा, याबद्दल अत्यंत आश्चर्य वाटल्यावांचून रहात नाही ! या स्तंभावर सर्वांत जुना जो शिलालेख आहे, त्यांत त्या स्तंभाला ‘ कीर्तिभुज ’ असें म्हटलें असून तो ‘भाव’ नावाच्या राजानें उभारला, असें लिहिले आहे. या लेखाचीं अक्षरें गुप्त काळच्या अक्षरांसारखीं आहेत. यावरून हा शिलालेख व हा स्तंभ गुप्त घराण्याचा पाडाव करणाऱ्या एकाद्या राजाचा असावा, म्हणजे तो सन ३१९ मधला असावा, असा अंदाज केलेला आहे. हा लोहस्तंभ दिल्लीच्या तुवर घराण्याचा संस्थापक अनंगपाल या राजानें उभारला, व ‘ हा लोहस्तंभ वासुकी सर्पाच्या डोक्यापर्यंत भिडला आहे; हा लोहस्तंभ अचल आहे तोंपर्यंत तुझें राज्य राहील,’ असें एका विद्वान् ब्राह्मणानें राजाला सांगितलें; पण त्याला ते खरें वाटलें नाहीं, म्हणून त्यानें तो स्तंभ उकरून पाहिला, तो त्याला त्या खांबाचा बुंधा वासुकीच्या रक्तानें भरलेला दिसला ! आपल्या कुशंकेबद्दल राजाला वाईट वाटले, व त्यानें तो स्तंभ

पुनः उभारविला; पण तो पहिल्यासारखा अचल झाला नाहीं; ढिला राहिला म्हणून या शहराला ' दिल्ली ' किंवा ' ढिली ' हें नांव पडलें, अशी दंतकथा आहे. ही दंतकथा निरनिराळ्या बखरकारांनीं निरनिराळ्या तऱ्हेनें सांगितली आहे, तरी तिचा मथितार्थ सामान्यतः एकच आहे. ही दंतकथा कशी व केव्हां निघाली असेल, हे समजणे आतां कठिण आहे. असो.

कुतुबमिनार व त्या शेजारची मशीद ज्या आंतल्या किल्ल्यांत आहे, त्याला लालकोट म्हणतात. आतां हा बहुतेक पडला आहे; पण हा किल्ला दुसऱ्या अनंगपालानें सन १०६० मध्यें बांधला. याच्यासभोवार आणखी एक किल्ल्याचा तट आहे. त्याला रायपिठोऱ्याचा किल्ला म्हणतात. हा किल्ला पृथ्वीराज चव्हाणानें मुसलमानांच्या स्वाऱ्यांपासून दिल्लीचें संरक्षण करण्याकरितां बांधला असावा, असा अंदाज आहे. या दोन्ही किल्ल्यांचे आतां मोडक्यातोडक्या तटाखेरीज फारसे अवशेष राहिले नाहींत.

इतकें पाहून झाल्यावर आम्ही या ठिकाणाहून परत फिरलों. परत येतांना आम्ही आल्या मार्गानें गेलों नाहीं, तर दुसऱ्याच रस्त्यानें जाऊन प्रथमतः हुमायुनाचें कबरस्थान पाहिलें. ही कबर हुमायून बादशहाच्या बेगमेनें त्याच्या मरणानंतर सन १५५४ मध्यें बांधली. अर्थात् मोंगल-घराण्याच्या वास्तुकलेचा हा अगदीं प्रारंभींचा मासला आहे. या कबरेभों-वतीं मोठी बाग असून तिच्या सभोंवार तट आहे. याला एकंदर चार दरवाजे आहेत. ही इमारत तांबड्या दगडाची आहे. मात्र मधला घुमट शुद्ध संगमरवरी आहे. इमारतीच्या चार कोनांना चार मनोरे आहेत. हें कबरस्थान दिल्लीच्या पहाण्यालायक इमारतींपैकीं एक आहे यांत शंका नाहीं.

येथून निघून आम्ही पुराणा किल्ला पहावयाला गेलों. हा किल्ला पूर्वीं अगदीं मातींत गडदून गेला होता. पण आम्ही गेलों त्या वेळीं सर्व कि-ल्ल्यांत जारीनें काम चालू होतें. किल्ल्याचा तट वगैरे सर्व भाग मोकळे करण्यांत आले होते, व किल्ल्याच्या आंत उंच सखल भागाची सपाट जागा बनविण्याचा क्रम चालू होता. या किल्ल्यांतील आवार फारच मोठें आहे. या सर्व आवारांत नव्या दिल्लीकरितां मोठा थोरला पार्क करावयाचा

आहे, व म्हणूनच सर्व जागा साफसुफ व सपाट करण्यांत येत आहे, असे आम्हांला कळले.

या किल्ल्याला इंद्रप्रस्थ म्हणतात. हा किल्ला हुमायून बादशहानें सन १५३३ मध्ये दुरुस्त केला. या किल्ल्याच्या भिंती व बुरूज फारच प्रचंड असून पूर्वकाळीं त्यासभोंवतीं यमुना नदीचा कालवा आणिलेला होता. या किल्ल्याची पुढे शेरशाहा बादशहानें आणखी दुरुस्ती केली. या किल्ल्यांत शीर मंदिर व एक मशीद इतकीच जुनीं कामें पाहण्यासारखी आहेत.

हा किल्ला पाहून होतो तो बारांचा सुमार झाला म्हणून आम्ही तेथून निघालो, तो दिल्लीच्या दुसऱ्या बाजूच्या वेशीनें आंत शिरून आमच्या बिऱ्हाडीं सुमारें एक वाजतां जाऊन पोहोंचलो.

जेवणखाण झाल्यावर आम्ही सायंकाळपर्यंत विश्रांतीच घेतली, व अगदीं संध्याकाळीं शेजारच्या एका बागेत हवा खाण्याकरितां गेलो. या बागेत बंडामध्ये मर्दुमकी गाजविलेल्या निकलसनसाहेबाचा पुतळा उभारला आहे.

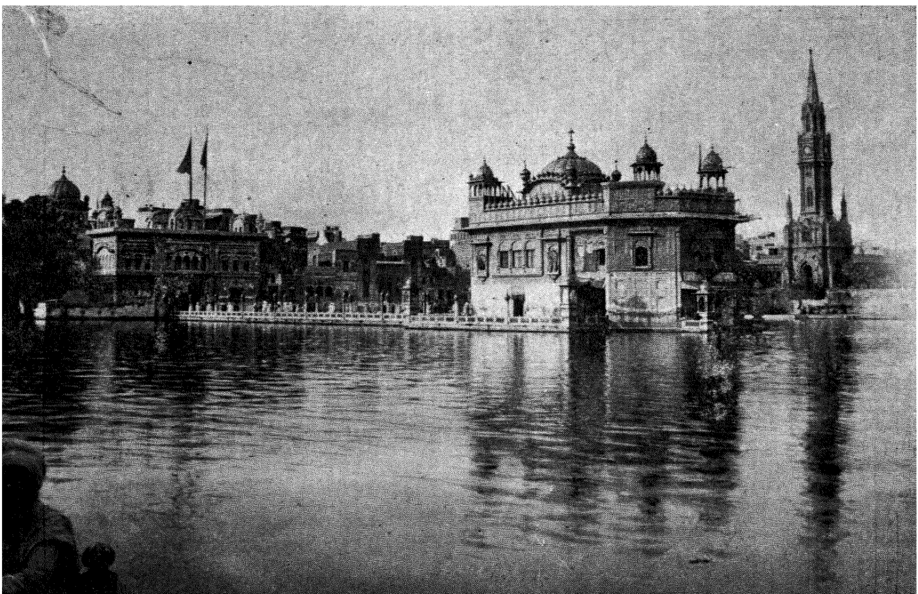
येथें बसलो असतांना दिल्लीच्या पुराणकाळापासूनच्या स्थित्यंतराची हकीकत मनांत येऊन एक प्रकारचा चमत्कार वाटला. काय असेल तें असो; पण या ठिकाणचा हिंदुस्तानाशीं त्याची राजधानी म्हणून किती तरी दिवसांचा संबंध आहे. इंद्रप्रस्थ हें या ठिकाणचें मूळचें नांव. ही पांडवांची राजधानी. पांडव कोणत्या काळीं झाले, व महाभारतांतील कौरव पांडवांचें युद्ध कधीं झालें याबद्दल अजूनहि विद्वानांत वाद आहे. कांहींजण या युद्धाला ख्रिस्तीशकापूर्वी पांचसातशें वर्षें इतक्या काळांत आणून सोडतात, तर कांहींजण तो काळ तीन हजार वर्षें मागें ढकलतात. यांपैकीं खरें कोणतें, हें समजणें कठीण आहे. पण अगदीं अलीकडे पुराणांतील निरनिराळ्या राजांच्या वंशावळीच्या साहाय्यानें व पुराणांत असलेल्या परीक्षिताच्या जन्माच्या काळापासून नंदाच्या कारकीर्दीपर्यंतच्या उल्लेखावरून भारतीययुद्ध ख्रिस्तीशकापूर्वी पंधराशेंच्या सुमारास झालें असावें, असा जो अंदाज करण्यांत आला आहे तो खरा असावा, असें

२ कन्यामहाविद्यालय—वीणावादन——जलंदर.

कन्यामहाविद्यालय. पाकशास्त्रवर्ग—जालंदर.

सुवर्णमंदिर——अमृतसर.

शीखपंथाचे गुरु—अमृतसर.

मला वाटतें. पांडवाच्या कालच्या खुणांना दतकथेखेरीज आणि इन्द्रप्रस्थ व महाभारतांत आलेलीं इतर नांवे याखेरीज पुरावा नाहीं. दिल्ली हे नांव प्रथमतः इसवीसनापूर्वी पाऊणशे वर्षांच्या सुमाराला पडलें असावें. पुढे ७९२ वर्षे दिल्ली ही राजधानी नव्हती, असा उल्लेख आहे, व दिल्लीला महत्त्व त्या काळी नसावें, असें फेहायन व हुएनसांग या दोन्ही चिनी प्रवाशांच्या प्रवासांत दिल्लीचा उल्लेख नाहीं, यावरून खरें ठरतें. तुवर घराण्याचा प्रस्थापक अनंगपाल यानें पुनः दिल्ली शहर वसविलें, तेव्हांपासून हिंदु दिल्लीच्या वैभवाला सुरुवात झाली. याच घराण्यांतला दुसरा अनंगपाल यानें १०६० मध्यें लालकोट हा किल्ला बांधला. व जुन्या दिल्लीचें पुनरुज्जीवन केलें. पुढे तुवर घराण्याचा चव्हाण घराण्यांतील विशालदेव यानें पराभव केला. या विशालदेवाचा नातू पृथ्वीराज हाच चव्हाण आणि तुवर या दोन्ही घराण्यांचा नातू होता. कारण, पृथ्वीराजाची आई अनंगपालाची मुलगी होती. हा पृथ्वीराज मोठा पराक्रमी राजा होता. त्यानें सर्व उत्तरहिंदुस्तानभर आपलें साम्राज्य केलें. या पृथ्वीराजाचा पराभव ११९१ मध्यें कुतुबुदिन घोरी या मुसलमानानें केला, व तेव्हांपासून दिल्ली ही मुसलमान बादशहांची राजधानी झाली. पुढे बहुतेक प्रत्येक मुसलमानी बादशहानें नवें शहर वसविलें, व या शहराचा व किल्ल्यांचा क्रम दक्षिणेकडून उत्तरेकडे होता. शेवटचें दिल्ली शहर म्हणजे हल्लीचें दिल्ली शहर शहाजहान बादशहानें बांधिलें. औरंगजेबापासून दिल्लीच्या बादशहाचें महत्त्व कमी झालें, व हिंदुस्तानांत मराठे, शीख वगैरेंची सत्ता होऊन शेवटी इंग्रजांचें साम्राज्य स्थापन झालें, व या दर्यावर्दी लोकांनी कलकत्ता हिंदुस्तानची राजधानी केली. पण काय नेमानेम असेल तो असो; कांहीं अकल्पित कारणांनीं पुनः दिल्ली हेंच ठिकाण हिंदुस्तानची राजधानी बनलें, व इंग्रजांच्या वैभवाला साजे अशी राजधानी जुन्या इंद्रप्रस्थासमोर होऊं घातली आहे. या शहराचीं हीं स्थित्यंतरें मनांत येऊन मला विलक्षण आश्चर्य वाटलें.

४

जलंदर कन्यामहाविद्यालय.

माझ्या प्रवासाच्या कार्यक्रमांत ज्या संस्थेची माहिती व इतिहास यांचे शब्दचित्र रेखाटण्याचा माझा मानस होता, त्या जलंदर कन्यामहाविद्यालयाची कांहीं शिष्य शिक्षक मंडळी मुंबई इलाख्यांतील बडोदे, मुंबई व पुणें या तीन ठिकाणीं एकदां येऊन गेली आहेत, व त्यांचीं या तीनहि ठिकाणीं संस्कृतांत व हिंदींत व्याख्यानें झालेलीं आहेत. मंडळीचा तो सफेत, साधा व समान पोषाख, संस्कृतांत व हिंदींत अस्खलित बोलण्याची पद्धति, आणि उदार व देशाभिमानी विचार यांचें प्रत्यक्ष दर्शन ज्यांना झालें आहे, त्यांच्या मनांत या कन्यामहाविद्यालयाच्या योग्यतेविषयीं उत्तम कल्पना आल्यावांचून राहिली नाहीं. या मंडळीच्या स्वारीच्या निमित्तानें या विद्यालयासंबंधीं बरेच लेख व उल्लेख वर्तमानपत्रें आणि मासिकपुस्तकें यांमध्यें येऊन गेले आहेत. यामुळें महाराष्ट्रीयांना हें कन्यामहाविद्यालय थोडेफार श्रुतिपरिचित आहे असें धरून चालण्यास हरकत नाहीं. आतां या विद्यालयांत जाऊन तेथली जी प्रत्यक्ष स्थिति व व्यवस्था मी पाहिली, त्यांचें थोडक्यांत वर्णन देण्याचा माझा या लेखांत विचार आहे.

आम्ही कन्यामहाविद्यालय सकाळींच पहाण्यास गेलों. कारण, उन्हाळ्यामुळें येथें मेपासून जुलै—आगष्टपर्यंत सकाळची शाळा भरवावी लागते. पहिल्यानें आम्ही गांवाबाहेर असलेल्या मुख्य विद्यालयाकडे गेलों. गांवाबाहेर विद्यालय नुकतेच नेलें आहे, व अजून तेथें मुख्य इमारती व्हावयाच्या आहेत. मुख्य इमारतीच्या सभोंवार चौकाकार असे एकमजली सोपे बांधण्यांत आले आहेत. तेथेंच सध्यां वर्ग बसतात. पुढें या सोप्यांचा रहाण्याकरतां उपयोग व्हावयाचा आहे.

आम्ही अगदी खालच्या वर्गापासून तो थेट संस्कृत कॉलेजच्या वर्गापर्यंत सर्व वर्ग पाहिले. कोठें गणित चाललें होतें, तर कोठें इतिहास चालू होता; कोठे संस्कृताचें अध्ययन सुरू केले होतें, तर कोठे इंग्रजीचा तास चालू होता; कोठे गायनाची लकेर ऐकू येत होती, तर कोठे सतारवादनाचा नाद ऐकू येत होता; कोठे शिवणकाम सुरू होतें, तर कोठे चित्रांचे काम चालू होते. याप्रमाणे बौद्धिक, ललित व शारीरिक व्यापारांत व्यग्र असलेल्या लहानमोठ्या—पण सारख्या पोषाखाच्या—कन्यांचे वर्ग पाहून आम्हाला फार कौतुक वाटलें.

सर्व ठिकाणीं शिक्षण हिंदी भाषेतून चालू होतें. एका झाडाखाली दोनतीन मुली संस्कृत शिकत होत्या. त्यांना एक पंडित संस्कृतांत कांही भाग समजावून देत होता. मुली संस्कृतांतच उत्तर देत होत्या. या मुली पंजाब युनिव्हर्सिटीच्या ‘ शास्त्री ’ परीक्षेकरितां तयारी करीत आहेत, असे मला सांगण्यांत आले. तेथील विद्यार्थिनींची ती संस्कृतांतील पारंगतता पाहून मला उत्तररामचरित या नाटकामधील तमसा व मुरला यांच्या संवादाची आठवण झाली, व पूर्वकालीन ऋषिपत्नींचे स्मरण झाले, आणि असे मनांत आले, कीं, आर्य लोकांच्या प्रगतिकाळांत स्त्रियांना विद्येची जी मुभा होती, ती जर हल्लीं आमच्या सर्व स्त्रियांना मिळेल, तर स्त्रिया आपले बुद्धिसामर्थ्य पुरुषांप्रमाणेंच प्रगट करतील, यांत संदेह नाही. ‘ बायका संस्कृत बोलावयाला लागल्या, म्हणजे नुकत्याच वेसण घातलेल्या बैलाप्रमाणे सूं सूं करतात, ’ ही मृच्छकटिकांतील टीका फक्त विदूषकी आहे, व ज्या वेळीं स्त्रियाना संस्कृतवाङ्मयोपवनांत मज्जाव झाला, त्या काळची ही हेटाळणी आहे, असे या विद्यार्थिनी पाहून माझ्या प्रत्यक्ष अनुभवाला आले.

सर्व वर्ग पाहून झाल्यावर आम्ही, मुली बागेत काम करीत होत्या तेथे गेलों. प्रत्येक मुलीला जमिनीचा एक लहान तुकडा देतात, व त्यांत मुली बागबगीचा बनविण्याचे काम शिकतात. कांहीं मुली खुरपीत आहेत, कांही कुदळीनें जमीन उखळीत आहेत, तर कांहीं ताटव्याला पाणी घालीत आहेत, असें आमच्या दृष्टोत्पत्तीला आलें. नंतर आम्ही मुलींच्या जेवणाच्या

व रहाण्याच्या जागा पाहिल्या. सर्व ठिकाणी आम्हांला टापटीप, नीटनेटके-पणा, व व्यवस्थितपणा दिसून आला. स्वभावतःच मुलांपेक्षां मुलींमध्ये टापटीप अधिक असते, व या प्रवृत्तीला शाळेंत उत्तेजन दिले गेलें म्हणजे मुलींचा तो स्वभावच बनतो. असो.

हे गृहोद्यान पाहून होते आहे, तोंच शाळेचे संस्थापक लाला देवराज यानी कांहीं मुलींना अंगणांत बोलावून आणले, व त्याना एक अभिनय-गीत म्हणावयाला सांगितले. गीत हिंदी भाषेत असल्यामुळे आम्हांला सर्व समजले नाहीं; तरी पण साधारण गोषवारा कळत होता. त्या गीतांत वर्णिलेल्या कामाचा व कृत्याचा अभिनय मुली करीत होत्या. असलीं अभि-नयगीते अगदी खालच्या वर्गातील मुलींकडून म्हणवून घेण्याचा परिपाठ आहे, असे आम्हांला समजले. या पद्धतीपासून सर्वांना एक तालांत म्हण-ण्याची सवय होते. शिवाय अभिनयापासून थोडासा व्यायामहि होतो. याप्रमाणे ज्ञान, आनंद व व्यायाम या तिहींचा लाभ या अभिनयगीतां-पासून होतो.

आमचे वर्ग पहाणे चालू असतां लाला देवराज यांनी “ सर्व मुलींना अंगणात एके ठिकाणी जमवून आपली ओळख करून देण्याची माझी इच्छा आहे; त्या वेळीं आपण मुलींना चार उपदेशपर शब्द सांगावे अशी आपणाला माझी विनंति आहे. ” असे मला म्हटले. “ इतके करण्याची जरुरी नाही, ” असे मी म्हटलें तरी ते ऐकेनात ! तेव्हां हा आदर व बहुमान श्रीयुत प्रो. कर्वे यांचा (कारण त्यांनीं माझ्याबद्दल लाला देवराज यांना लिहिले होते.) व फर्ग्युसन कॉलेजचा आहे, असे मनांत समजून आणि तो आदर व बहुमान ज्याचा त्याला मनांतल्या मनांत पोंहोंचता करून मी लालाजींच्या म्हणण्याला रुकार दिला; तेव्हां त्यांनीं सर्व मुली अंगणांत आणून उभ्या केल्या.

दीडशें पावणेदोनशे मुलींचा तो समुदाय पाहून मला या विद्यालयाच्या कामगिरीबद्दल सानंद कौतुक वाटले. जो प्रांत इंग्रजी अमलाखालीं बऱ्याच उशीरानें आला, जेथें पुरुषांचेहि शिक्षण इतर प्रांतांचे मानानें कमी आहे, व ज्या प्रांतांत पडद्याचा अंमल जारीनें चालू आहे. त्या प्रांतांतच पड-

ह्याची चाल बाजूला सारून इतक्या मुली विद्यार्जनासाठीं पुरुष शिक्षक असलेल्या शाळेत गोळा होतात, हे पाहून आर्यसमाजाच्या कर्तृत्वशक्तीबद्दल कोणाला आनंद वाटणार नाहीं ? शिवाय या शाळेत विद्यार्थिनींचा सारखा पोषाख ठरविलेला आहे. ठरीव पोषाखाची पद्धति मी गुरुकुलांतहि पाहिली होती. येथेंहि तशीच समान पोषाखाची रीत दिसली. जी समान पोषाखाची गोष्ट आमच्या इकडे मोठमोठ्या शाळांना करतां आली नाहीं व येत नाहीं, ती गोष्ट मुलींसंबधींसुद्धां पंजाबांत घडून येते; यावरून पंजाबांत प्रगतिप्रियता इतर प्रांतांपेक्षां अधिक आहे, अशी खात्री पटल्या खेरीज रहात नाहीं.

सर्व मुली याप्रमाणें जमल्यावर लाला देवराज यांनी माझ्याबद्दल चार शब्द सांगून मला बोलण्यास विनंति केली. येथपर्यंत सर्व ठीक झालें पण या वेळीं माझ्या मनाला किती वाईट वाटलें, याची वाचकांना कल्पनाहि येणें अवघड आहे. आपल्या समोर असलेल्या मुली आपल्याच देशांतील आहेत; त्या सर्व हिंदु आहेत; नवीन आर्यसमाजपंथी आहेत; त्यांचे धर्मग्रंथ व आपले धर्मग्रंथ एकच आहेत; रामायण, महाभारत हीं पुराणें व त्यांतील थोर स्त्रीपुरुषांचीं चरित्रें हीं दोघांनाहि परिचित आहेत. सारांश, जुनी संस्कृति एकच असून आपलें हृद्गत या मुलींना सांगण्याकरितां मला परक्या ‘ इंग्रजी ’ भाषेचा आश्रय करावा लागला, हे पाहून माझी मलाच लाज वाटली ! आपल्या देशांत जर एकराष्ट्रीयत्व चांगलें बद्धमूल व्हावयाचें असेल, आमच्या मुलांबाळांमध्यें लहानपणापासून राष्ट्रीय भावना उद्भूत व्हावयाच्या असतील, तर हिंदुस्तानवासीयांना एक भाषा अवश्यक आहे, व ही एक भाषा इंग्रजी होणें शक्य नाहीं. देशांतील तेहतीस कोटि प्रजेला बोलण्यासारखें किंवा समजण्यासारखें इंग्रजी येणें दुरापास्त आहे. हिंदी भाषाच हिंदुस्तानची एकराष्ट्रीय भाषा होण्याला कांहीं अंशानें तरी पात्र आहे, असें मला वाटलें. यांत अडचणी अतिशय आहेत व विशेषतः ही गोष्ट शक्यकोटींत येण्यास दक्षिणहिंदुस्तानची मोठी धांड वाटेंत आहे हे खरें आहे. पण त्या क्षणीं तरी आपल्याला हिंदी येत नाहीं, याबद्दल मनाला थोडासा खेद झाला. पण आयत्या वेळीं अशा वाईट वाट-

ण्याचा उपयोग काय ? भाषा आयत्या वेळी थोडीच येते आहे ! अर्थात् सर्व लाज बाजूला ठेवून मला जे काय त्या मुलींना सांगावयाचें होते, ते मी इग्रजींत सांगितले, व त्याचा गोषवारा लालाजीनी पुनः हिंदीत सांगितला, आणि मग त्यांनीं 'शिष्टागमनेऽनध्यायः' या न्यायानें मुलींना 'आतां सुटी आहे' म्हणून जाहीर केले; तेव्हां सर्व मुली आनदानें आपापल्या खोल्यांत गेल्या.

याप्रमाणे कन्यामहाविद्यालयाचा मुख्य भाग पाहून झाल्यावर आम्ही या विद्यालयाची गांवांतली शाखा पहावयाला गेलो. ही इमारत विद्यालयाच्या मालकीची आहे, व ती वाढविण्याला विद्यालयांतून शिकून गेलेल्या एका श्रीमान् बाईने पैसे दिले, असे आम्हांला समजले. त्या देणगीच्या स्मारकासंबंधी सगमरवरी दगडावरील लेख आम्ही पाहिला. हल्लीं या ठिकाणीं फक्त प्राथमिक शाळा होती. या सर्व मुली गांवांतून येतात. या मुलींचेहि पोषाख एकसारखेच होते. लालाजींनी असे सांगितले, कीं, विद्यालयाच्या अनुकरणाने पजाबांत लहान मुलीचा पोषाख आतां बहुतेक एक तऱ्हेचाच झाला आहे. लहानशाच बाबतींत पण केवढी क्रांति या विद्यालयाने घडवून आणली आहे, हे आम्हांला दिसून आले. येथेहि आम्ही सर्व वर्ग हिंडलो, मुलीच्या शिवण—विणकामाचे मासले पाहिले, व शाळेच्या शिक्षकमडळीचे आभार मानून आम्ही लाला देवराज यांच्या घरीं आलो. आतां या महाविद्यालयाच्या उत्पत्तीचें, वाढीचे व त्याच्या विशेषांचे थोडे दिग्दर्शन करून हा लेख संपवू.

जलदरचे कन्यामहाविद्यालय ही सस्था या नांवाने चालू झाल्यास फार वर्षे झालेलीं नाहींत. पण तिची पूर्वपरपरा बरीच जुनी आहे. जलदरच्या आर्यसमाजाच्या मुख्य सभेने १८८६ मध्ये 'झनाना शाळा' नांवाची एक शाळा काढली. त्यांत १२ मुली शिकत होत्या. पण शिक्षकिणीच्या दुर्भिक्षामुळे व पैशाच्या अभावामुळे शाळा रडतकडत चालली होती. पुढे १८९० मध्ये याच शाळेचे 'Girls School' मध्यें रूपांतर झाले. पुढें लाला देवराज हे या शाळेची व्यवस्था पाहूं लागले, व त्यांच्यासारखा श्रीमत—पण स्त्रीशिक्षणाचा खरा कैवारी—शाळेला लाभल्यामुळें शाळेला

चांगले स्वरूप येणार, असा रंग दिसू लागला. यामुळे परकीय नांव जाऊन 'कन्यापाठशाळा' असे देशी नांव या शाळेला मिळाले. १८९२ सालीं या शाळेंत ५५ मुली शिकूं लागल्या. पडद्याची चाल जारीने चालू असलेल्या प्रांतांत ही प्रगति कांहीं कमी नव्हे, हे ध्यानांत ठेविले पाहिजे.

ता. १५ जून १८९६ या दिवशी या शाळेला 'कन्यामहाविद्यालय' असे अन्वर्थक नांव देण्यांत आले. कारण लहानशा प्राथमिक शाळेला आतां मोठ्या विद्यालयाचें रूप येत चालले होते. या विद्यालयाची स्वतंत्र संस्था बनली, व ती रजिस्टर करण्यांत आली. शिक्षणक्रमांतहि पुष्कळ सुधारणा करण्यांत आली. या संस्थेचे नियम व ध्येय ठरविण्यांत आले. याप्रमाणे संस्थेला कायमपणा येऊन तिच्याबद्दल लोकांचा विश्वास वाढत चालला. त्यामुळे दूरदूर ठिकाणाहून मुली विद्यालयांत येऊं लागल्या.

पुढे कन्यामहाविद्यालयाला जोड म्हणून विधवाभवनहि काढण्यांत आले, व नतर दुष्काळांत अनाथ झालेल्या मुलींकरितां एक अनाथालय काढले होते त्या मुलींची व्यवस्थाहि याच संस्थेकडे देण्यांत आली. अशा तऱ्हेने या संस्थेचा कारभार वाढत चालला. प्रथमतः हे कन्यामहाविद्यालय गावांतील एका घरांत होते. पुढे ते संस्थेच्या मालकीचे घर झाले. पण मुली—विशेषतः बाहेरगांवच्या मुली—वाढू लागल्या तसतशी बोर्डिंगाची आवश्यकता वाढत चालली, व गावाबाहेर विद्यालय नेण्यात आलें. गावातल्या घरांत प्राथमिक शाखा मात्र ठेवण्यांत आली. गावाच्या बाहेरच्या शाळेत एकदर दोनशेच्या वर विद्यार्थिनी आहेत, व गावांतील प्राथमिक शाळेत सुमारे १७५ मुली आहेत.

शाळेच्या गावांतील व बाहेरील इमारती, जागा, पुस्तकालय, सामानसुमान वगैरे सर्व मालमत्ता साठ हजारांच्या वर गेली आहे. नव्या मुख्य इमारतीकरिता लाखदीडलाख रुपये जमविण्याची खटपट चालू आहे. एकदर शाळेत शिक्षक व शिक्षकिणी मिळून सुमारे पचवीस लोक आहेत. यापैकी कांही शिक्षकिणी विद्यालयातच तयार झालेल्या आहेत, व त्या मोफत काम करतात, ही प्रशसनीय गोष्ट आहे.

येथपर्यंत विद्यालयाच्या उत्पत्तीचा व वाढीचा इतिहास आणि सामान्य

आंकडेमोडी माहिती दिली. आतां या संस्थेच्या विशेषांकडे वळू.

या विद्यालयाचा पहिला विशेष म्हणजे ही शाळा आर्यपंथी लोकांनी आपल्या धर्माचा प्रसार करण्याच्या हेतूने काढलेली आहे. यामुळे धार्मिक-शिक्षण व विशेषतः आर्यसमाजी धार्मिकशिक्षण हे एक शिक्षणांतले मुख्य अग आहे. व्यावहारिकशिक्षण हे दुसरे अग आहे. म्हणूनच या शाळेत प्रथमतः सर्व मुली जमून एक देवाची प्रार्थना करतात, व मग शाळेच्या शिक्षणक्रमाला सुरुवात होते. ही आर्यसमाजाची धार्मिकशिक्षणाची शाळा असल्यामुळे अर्थातच या शाळेच्या शिक्षणक्रमाचा सरकारी विद्याखात्याशी कांहीएक सबध नाहीं, व विद्याखात्याचा ताबाहि या शाळेवर नाहीं. या शाळेत अगदी पहिल्या इयत्तेपासून तों थेट कॉलेजच्या ' शास्त्री ' परी-क्षेला तयार करणाऱ्या वर्गापर्यंत धार्मिकवाङ्मय हा एक आवश्यक विषय आहे. इयत्तेच्या मगदुराप्रमाणे भजनापासून तों थेट गीतेच्या सार्थ अध्य-यनापर्यंत धार्मिक शिक्षण दिले जातें.

या शाळेचा दुसरा विशेष म्हणजे येथे चार वर्षांचे प्राथमिक शिक्षण सपल्यापासून सस्कृत हा विषय आवश्यक आहे, व तो सर्व इयत्तामध्ये शिकविला जातो. मुलींना थोडेफार सस्कृत बोलतां येईल, अशी तजवीज केली जाते. म्हणजे आठवड्याच्या वादविवाद सभेत कधी सस्कृतात, तर कधीं इग्रजींत व सामान्यतः हिंदी भाषेत वादविवाद चालतात. यामुळे कांही मुलींना तरी सस्कृत बोलण्याचा सराव होतो.

या शाळेचा तिसरा विशेष म्हणजे येथे सर्व शिक्षण हिंदी भाषेच्या द्वारे देण्यांत येते. इतिहास, भूगोल, गणित, आधिभौतिक शास्त्रे वगैरे सर्व विषय वरच्या इयत्तेपासून तों खालच्या इयत्तेपर्यंत हिंदी भाषेतच शिक-विले जातात. यामुळे मुलींना विषय समजण्याला सोपे जाते; कालाचा व मुलींच्या स्मरणशक्तीचा उगाच अपव्यय होत नाहीं, व म्हणूनच थोड्या वर्षांत मुलींना अधिक ज्ञान सपादन करतां येते.

या शाळेचा चवथा विशेष म्हणजे येथे मुलींना व स्त्रियांना अवश्य असे गृहशिक्षण व ललितकलांचे शिक्षण देण्यात येते. गृहशिक्षणांत शारीरज्ञान, आरोग्यविज्ञान, शुश्रूषाशास्त्र, पाकशास्त्र वगैरे शास्त्रांची मूलतत्वे व सोपीं

सोपीं प्रमेये यांचा अन्तर्भाव होतो व या सर्व गोष्टींचे सप्रयोग शिक्षण या विद्यालयांत दिले जाते. त्याचप्रमाणें ललितकलांमध्ये गायनवादन, चित्र-कला, विणकला वगैरेचा अन्तर्भाव होतो व या बद्दलचेहि प्रत्यक्ष शिक्षण येथे देण्यांत येते.

या शाळेचा पांचवा विशेष म्हणजे येथ इंग्रजी हा ऐच्छिक विषय आहे. प्रत्येक मुलीनें इंग्रजी शिकले पाहिजेच, असा सक्त नियम नाही. साधारण इंग्रजी समजण्याकरितां पुष्कळ मुली हा विषय घेतात, हे खरें आहे; पण पुष्कळ मुलींना हा विषय न घेतासुद्धां आपला शिक्षणक्रम पुरा करतां येतो. उदार व उच्च शिक्षणांत इंग्रजी हा विषय आवश्यक असावा किंवा नाही व स्त्रीशिक्षणांत त्याची आवश्यकता आहे किंवा नाही हा थोडा वादग्रस्त प्रश्न आहे. या विद्यालयात संस्कृत मात्र सर्वत्र आवश्यक व इंग्रजी मात्र ऐच्छिक ही व्यवस्था निदान मला तरी फाजील पुराण-प्रियतेची द्योतक वाटली.

या शाळेचा सहावा व शेवटचा विशेष म्हणजे येथे स्त्रियांच्या शिक्ष-णाचा क्रम स्वतंत्र रीतीनें ठरविलेला आहे. येथें एकंदर दहा वर्षांचा शिक्ष-णक्रम आहे, व त्याचे चार भाग केले असून त्यांना जुनी संस्कृत नांवे दिली आहेत, ती अशीः--प्राथमिक क्रमाला ' सभ्य ' म्हणतात, मध्यक्र-माला ' शिक्षित ' म्हणतात, उच्चक्रमाला ' दीक्षित ' म्हणतात, व विश्ववि-द्यालयीन क्रमाला ' स्नातक ' म्हणतात. अभ्यासाच्या व पुस्तकाच्या यादीवरून या दहा वर्षांत आपल्या इकडच्या इंटरमिडिएट (इंग्रजी शिवा-यकरून) इतकें ज्ञान विद्यार्थिनींना मिळत असावे, असें दिसते. मुली सरासरी सहाव्या वर्षी शिकावयाला लागल्या, तर त्यांचा शिक्षणक्रम सोळाव्या वर्षी पुरा होईल. या वयानंतर बऱ्याच मुली लग्न होऊन सासरी जातात. या हिशोबानेच असा शिक्षणक्रम येथे आंखण्यांत आला आहे, असें उघड दिसते.

जलंदर कन्यामहाविद्यालय पाहिलें, म्हणजे पुणेकरांना अर्थात् श्रीयुत प्रो. कर्व्यांच्या संस्थाची आठवण झाल्याखेरीज रहात नाही. पंजाबांतील व महाराष्ट्रांतील या दोन आदर्शभूत संस्थामध्ये पुष्कळ बाबतीत साम्य

आहे. दोन्ही संस्थांचा आरभ नदीच्यां उगमाप्रमाणे अगदी लहान प्रमाणावर होऊन कालेकरून त्या सस्था वाढून त्यांनीं प्रचंड स्वरूप धारण केले. दोन्ही सस्थांच्या प्रथमावस्थेत त्यांना लोकापवाद व लोकनिंदा सहन कराव्या लागून नंतर त्या लोकप्रिय झाल्या. दोन्ही सस्थांच्या प्रगतीचे श्रेय दोन व्यक्तीच्या विलक्षण उत्साहाला आहे. ज्याप्रमाणें आमच्या इकडल्या संस्थांचा आत्मा प्रो. कर्वे होत, त्याप्रमाणे जलदरच्या सस्थांचा आत्मा म्हणजे लाला देवराज हे होत. हे गृहस्थ या सस्थेचे प्रिन्सिपॉल आहेत. यांची या सस्थेबद्दलची कळकळ विलक्षण आहे. हे आपले घरचे काम सभाळून या सस्थेकरितां जिवापाड मेहनत करतात. यांना प्रत्येक मुलगी ठाऊक आहे. ते सर्व मुलीजवळ पितृप्रेमाने वागतात, त्यांच्या बरोबर खेळतात, त्यांच्याबरोबर गातात, त्यांच्याबरोबर काम करतात. यामुळे सर्व मुलींचे लालाजीवर विलक्षण प्रेम आहे.

या दोनहि सस्था सर्वस्वी लोकाश्रयावर चालू आहेत. यांना सरकारी मदत नाहीं, किंवा विद्याखात्याचा ताबा यांवर नाही. यामुळे अभ्यासक्रमांत फेरबदल करण्याची या संस्थांना पूर्ण मुभा आहे.

या दोनहि संस्थांत कुमारिका व विधवा यांचे सध्यां शिक्षण चालतें. मात्र या शिक्षणाची वाढ निरनिराळ्या क्रमाने झाली आहे. पजाबांत कुमारिकांच्या शिक्षणाची सस्था आधी निघून मग त्याला विधवाभवनाची जोड मिळाली. महाराष्ट्रांत अनाथबालिकाश्रम आधी निघाला, व मग त्याला महिलाविद्यालयाची जोड देण्यात आली. कांहीं दिवस या सस्था निरनिराळ्या चालल्या पण अलीकडे त्यांचा एकजीव होऊन दोन्ही सस्थांची एकच मोठी सस्था झाली आहे.

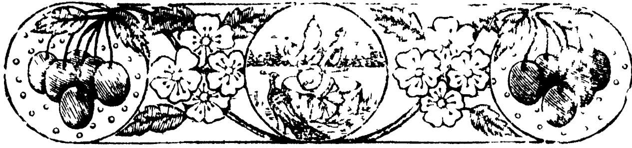
येथपर्यंत या दोन सस्थांतील साम्याचा विचार झाला. आतां त्यांतील वैषम्याचा विचार करू. कन्यामहाविद्यालय हे एका प्रगतिपर पण विशिष्ट धर्मपथाचे विद्यालय आहे. यामुळे अर्थातच येथ विशिष्ट धार्मिक व सस्कृत शिक्षण यावर फार भर आहे व इग्रजी केवळ ऐच्छिक विषय आहे. प्रो. कर्वे यांची सस्था ही कोणत्या एकाहि धर्मपथाची सस्था नाही, यामुळे

थें सामान्य धर्मविषयक व नीतिविषयक शिक्षण देण्यांत येतें व संस्कृतवर ार भर देण्यांत येत नाहीं व इंग्रजी विषय आवश्यक आहे.

याप्रमाणें कन्यामहाविद्यालय पाहिल्यामुळे माझ्या मनांत वरील प्रकारचे ळनात्मक विचार येत होते. प्रो. कर्वे यांनीं नुकतेंच भारतमहिलाविद्या- ठ स्थापन करून स्त्रीशिक्षणाच्या कामाला कळसच चढविला आहे असे ्हणण्यास हरकत नाहीं. पंजाबांत अझून अशा प्रकारचा उपक्रम झाला ाही हे खरे पण कालेंकरून जलंदर कन्यामहाविद्यालयांतूनच स्त्रियांचे ाश्वविद्यालय निघणार नाहीं कशावरून असें माझ्या मनांत आले. असो.

आम्ही जलंदर येथें एक दिवसच होतों. सायंकाळ जलंदरच्या प्रमुख ंडळींची ओळख करण्यांत व त्यांच्याशीं संभाषण करण्यांतच आम्ही ालविला, व पहाटेला निघून आमच्या पुढच्या मुक्कामाला गेलों.

५

अमृतसर व लाहोर.

माझ्या प्रवासाच्या कार्यक्रमांत पंजाबांतील अमृतसर व लाहोर ही दोन प्रमुख शहरें पहाण्याचा पहिल्यापासून माझा बेत होता. माझे पुण्यांतील एक जुने स्नेही थोड्या दिवसांकरितां लाहोरला गेले होते, त्यांच्या येथेंच उतरण्याचा माझा विचार होता, आणि त्याप्रमाणे त्यांना दिल्लीहून मी पत्र लिहिलें होतें. मात्र अमृतसराला कोठें उतरावयाचें हें नक्की ठरलें नव्हतें. जलंदरला लाला देवराजांच्या येथें पुढील प्रवासाचा बेत ठरवीत असतां असें समजलें, कीं, अमृतसरला शीख लोकांच्या सुवर्णमंदिराखेरीज व तेथल्या प्रसिद्ध गालीच्यांच्या कारखान्याखेरीज विशेष कांहीं पाहण्यासारखें नसून हीं दोन्ही आम्हांला दोन तासाच्या आंत पाहतां येतील, व गाड्यांच्या वेळाहि अशा बेताला फार सोयीच्या आहेत. हें ऐकून अमृतसरला रहाण्याचा एक दिवस व उतरण्याच्या खटाटोपाचा त्रासहि वांचला, ह्मणून अर्थातच आह्माला आनंद वाटला व अमृतसरला दोनतीन तासांपेक्षां जास्त वेळ न थांबतां लाहोरास जाण्याचा आह्मी बेत कायम केला. अमूक गाडीनें आह्मी लाहोरास येतों, याबद्दल आमच्या मित्राला तार केली, व आह्मी गाडींत बसलो.

हल्लींची दिल्ली ही इंग्रजांच्या राजकीयप्रांतांच्या व्यवस्थेमध्ये जरी पूर्वी पंजाबांत मोडत असे (आता दिल्ली व त्या लगतचा भाग यांचा एक स्वतंत्रच प्रांत झाला आहे,) तरी पण आर्य लोकांच्या फार जुन्या व्यवस्थेमध्यें या शहराचा अंतर्भाव मध्यदेशांत होत असे. कारण, गंगा व यमुना यांच्यामधल्या व यांच्या कांठच्या प्रदेशाला ' मध्यदेश ' म्हणत. व सप्तसिंधूंनीं व्यापलेला प्रदेश म्हणजे पंजाब होय, व या प्रदेशाची दक्षिण-

मर्यादा म्हणजे सतलज ही नदी होय. कारण, या प्रांताच्या दक्षिणभागांतून ही नदी वहात गेली असून सात नद्या किंवा अर्वाचीन शब्दाप्रमाणे पंजाबातील पांच नद्यांपैकी ही पहिलीच नदी होय. जसजसा मनुष्य येथून उत्तरेला जातो, तसतशा त्याला इतर नद्या लागतात, व पंजाबच्या उत्तरसीमेला प्रचंड सिंधूनद लागतो. दिल्लीहून मुंबईच्या गाडीने निघालें म्हणजे प्रथमतः सहारणपुरापर्यंत आपण संयुक्त प्रांतांतून उत्तरेला जातो, व मग ईशान्य दिशेला वळून पंजाबांत प्रवेश करतो.

दिल्लीस आम्ही रात्रीं नऊ वाजतां गाडीत बसल्यामुळें पंजाबप्रांतांत आम्ही केव्हा प्रवेश केला, हे आम्हाला समजलें नाही. पण पांचसाडेपांचांच्या सुमाराला लुधियाना व फिलेर या स्टेशनांच्या दरम्यान आम्हांला सतलज नदीवरील पूल लागला. ती समुद्रासारखी भासणारी-पण संथ प्रवाहाची-नदी पाहून मनाला फार आनंद झाला, व पूर्वीच्या आर्यांनी या सर्व नद्यांना ' सिंधु (समुद्र)' व या प्रांताला ' सप्तसिंधु ' असें कां म्हटलें, याचें मर्म ध्यानात आलें. ज्या प्रांतांत प्रथमतः आमचे आर्य पूर्वज येऊन त्यांनीं तेथें वसाहत केली, ज्या ठिकाणीं पूर्वऋषींनी सृष्टचमत्कारांना देव कल्पून इंद्र, वरुण, वायु, द्यावापृथिवी, उषस् वगैरे नांवांनीं त्या देवतांची प्रार्थना व स्तुति केली, व त्या देवतांकरिता यजनहवन केलें, ज्या प्रांतांतील नद्यांवरून त्यांनी या प्रांताला ' सप्तसिंधु ' असें नांव दिलें, ज्या नद्यांचें त्यांनीं कौतुकानें वर्णन केलें. त्या प्रांतात पाऊल टाकल्यानें कांहीं एक अवर्णनीय मिश्र भावना मनात उभी राहिली. आम्ही आर्यलोक निदान पांच हजार वर्षे तरी या भरतभूमीत सारखे रहात आलो आहोत, व इतक्या जुन्या काळापासून ज्यांची संस्कृति सारखी चालत आली आहे, असे दुसरे लोक जगात नाहीत, हे मनात येऊन एक प्रकारच्या अभिमानाची मनोभावना उद्भूत झाली, तोंच हल्लीच्या आमच्या अवनत स्थितीचें चित्र डोळ्यांपुढें उभें राहून लज्जेची छटा मनांत उद्भवली. आमच्या वेदकालीन पंजाबातील ऋषिकाळची ती स्वातंत्र्यप्रियता, ती विजिगीषा, या आयुष्याची ती आवड, ती समाजाची एकजीवता ही मनात येऊन सानंद आश्चर्य वाटलें, तर हल्लींच्या आमच्या देशबांधवांची

लांगूलचालनपरायणता, ती समाधानी वृत्ति, या संसाराची ती विरक्तता, ती समाजांतील दुही आणि जातिभिन्नता हीं मनांत येऊन सखेद निराशा वाटली.

या मिश्र भावनांनीं मन व्यग्र असतां जलंदर स्टेशन आले, व आह्मी पंजाबांतील या पहिल्या शहरीं मुक्काम केला. जलंदर येथे आम्ही चोवीस तासच होतों. दुसऱ्या दिवशीं सकाळच्या सहा वाजतांच्याच गाडीनें आम्ही मार्गस्थ झालों.

आजचा आमचा सगळा प्रवास दिवसाचा झाल्यामुळे पंजाब प्रांताची भूगोलविषयक स्थिति आम्हांला सहजच दृग्गोचर झाली. गंगा–यमुनाकांठच्या प्रदेशाप्रमाणें हा प्रांतहि अगदीं सपाट आहे. सर्व क्षितिजावर कोठेंहि डोंगर किंवा पर्वत दृष्टीला पडत नाहींत. जिकडे पहावें तिकडे सपाट व सफेत जमीनच्या जमीन! माझ्यासारख्या कोकणांत व पुण्यानजीकच्या मावळ प्रांतांत सर्व आयुष्य गेलेल्या मनुष्याला हा सपाटच्या सपाट जमिनीचा देखावा अदृष्टपूर्वच वाटतो यांत शंका नाही. पंजाबात पांच-सहा मोठमोठ्या नद्या व त्यांचे नवेजुने कालवे यायोगानें हा प्रांत चांगला लागवडीला आलेला दिसतो. वाटोवाट लहानलहान कालवे व त्यासभोंवार हिरवींगार शेतें दृग्गोचर होत होतीं.

पंजाबात हिंदू व मुसलमान यांच्यामध्यें बरीच चुरस व तेढ आहे, असें मी ऐकलें होतें, व याचें बाह्य प्रत्यंतर या प्रांताच्या प्रत्येक स्टेशनवर दिसूं लागले. गाडी स्टेशनवर आली नाहीं तोंच ‘ हिंदु पाणी, ’ ‘ हिंदु चहा, ’ ‘ हिंदु दूध, ’ हिंदु मेवा, ’ ‘ मुसलमान पाणी, ’ ‘ मुसलमान चहा, ’ ‘ मुसलमान दूध, ’ ‘ मुसलमान मेवा ’ वगैरे आरोळ्या ऐकूं आल्या व त्याच अर्थाच्या पाट्याहि पहाण्यांत आल्या. दक्षिणी माणसाला हा प्रकार चमत्कारिक वाटतो. आपल्या इकडे मुद्धां ‘ ब्रामणीया पाणी ’ हा ध्वनि कोठें कोठें ऐकूं येत असे; पण अलीकडे ही ओरडण्याची पद्धत बंद झाल्यासारखीच आहे. एका दृष्टीनें पंजाबांत हिंदूंमध्यें जातिभेदाचें बंड कमी आहे. तर या हिंदू-मुसलमानांच्या तेढीच्या दृष्टीनें इकडे हें बंड फार जोरांत आहे, असें ताव-

डतोब ध्यानांत आलें. सर्व हिंदुस्थानवासीयांनी आपापले धर्मभेद व जाति-भेद हे गौण करून आपण सर्व या अर्वाचीन भारतवर्षाचे बांधव आहोत, अशी विस्तृत देशाभिमानाची भावना-अर्थात् हिंदु किंवा मुसलमान यापेक्षां ' मी हिंदी आहे, ' ही भावना-जोराने वाढण्यानेच आपल्या देशाचें खरें कल्याण होणार आहे, अशी माझी दृढ समजूत असल्यामुळे हा द्वैधी-भावाचा उच्चैर्घोष माझ्या कानांना अर्थातच फार कडू लागला. हा उच्चै-र्घोष ऐकून मला वाटले, की, आम्हांमध्ये द्वैधीभावाची कमाल झाली आहे. आम्ही समाजांत व माणसांत कृत्रिम भेदभाव निर्माण करूनच राहिलों नाही, तर हा कृत्रिम भेदभाव आम्ही नैसर्गिक वस्तूपर्यंत नेऊन ' **तीर्थो-दकं च वन्हिश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः** ' या म्हणीला हरताळ लावून तिचे ' **तीर्थोदकं च वन्हिश्च स्पर्शेणाशुची भवतः** ' असे रूपांतर केलें आहे. तेव्हां अशा स्थितीत आमच्या देशाची धडगत कशी लागावी !

अशा प्रकारचे कांहीसे उद्विग्नतेचे विचार माझ्या मनांत येत असताच आठाच्या सुमाराला अमृतसर स्टेशन आलें. येथून लाहोरास जावयाला आम्हांला साडे अकरा वाजतां गाडी होती. तेव्हां आम्हांला येथें तीनच तास थांबावयाचे होते. म्हणून आमचे सर्व सामान आम्ही स्टेशनवर क्लोक-रूममध्यें ठेविले, व फक्त हँडब्याग हातांत घेऊन स्टेशनबाहेर पडलों. तेथले सुवर्णमंदिर व स्टेशनजवळच असलेला गालीच्यांचा कारखाना पाहून परस्पर स्टेशनवर पोहोचवावयाचा करार करून एक टांगा ठरवून आम्ही ताबडतोब निघालों.

स्टेशनपासून थोड्याच अंतरावर शहर सुरू होतें. शहरांतील रस्ते अरुंद व अस्वच्छच आहेत. वाटेंतच एका हलवायाच्या दुकानी गरम दूध व चिनी (साखरेला इकडे ' चिनी ' म्हणतात) घेतली. या प्रांतांत मुंबई इलाख्याप्रमाणे चहाचा फारसा प्रघात दिसला नाहीं, ही आनंदाची गोष्ट आहे. वाटोवाट हलवायांची मात्र दुकानें आहेत, व तेथें ताज्या पुऱ्या व तर्कारी (भाजी) मिळते. इतर मेवामिठाईहि असते, व उकळत अस-लेलें उत्तम दूधहि मिळतें. अर्थात् हे पदार्थ जास्त पौष्टिक आहेत. या प्रांतांत गहूं हेंच गरिबांपासून श्रीमंतांपर्यंत सर्वांचे सामान्य अन्न आहे. पंजा-

यातील बहुतेक सर्व जाति मांसाहारीहि आहेत. यामुळेंच या प्रांतांतील लोक धिप्पाड. उंच, मजबूत व बांधेसूद दिसतात. वाटेने जातांना मुसलमानांपासून हिंदु ओळखणे जरा कठिण जाते; पण शीख मात्र तेव्हांच ओळखता येतो. त्याचे ते डोक्याचे पूर्णपणे वाढविलेले लांब केस, भव्य दाढीमिशा. शुभ्र पोषाख, सतेज व शुभ्रवर्ण ही पाहिली. म्हणजे हे लोक खरे लढवय्ये आहेत, याबद्दल खात्री पटते.

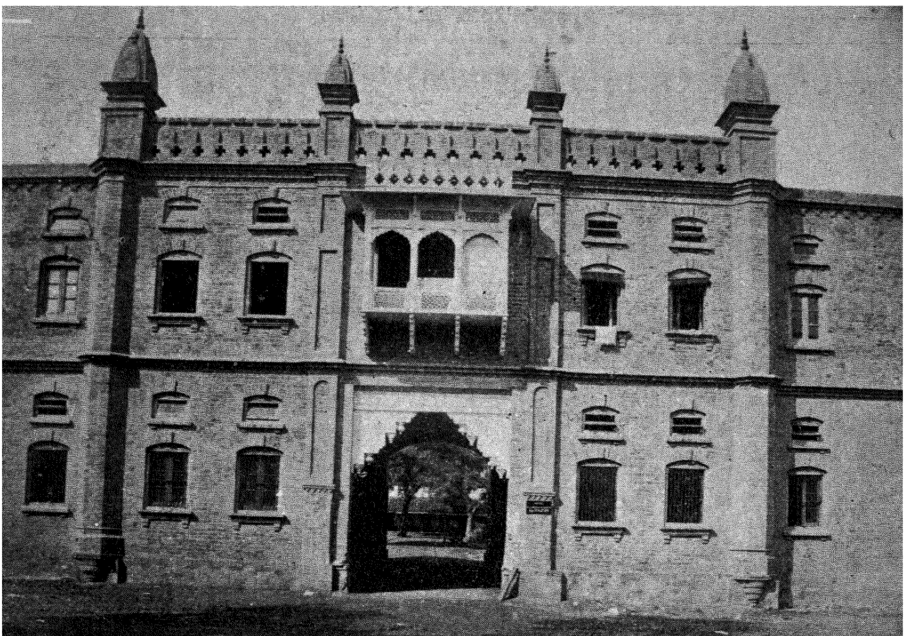
याप्रमाणे शीख व पंजाबांतील इतर लोक यांचे यदृच्छया निरीक्षण करीत आम्ही चाललो, तोंच सुवर्णमंदिराचे पिवळेपिवळें जरद शिखर दिसूं लागले व आम्ही प्रवेशद्वाराशी आलो. प्रवेशद्वाराचा मनोरा व घड्याळ ही अर्वाचीन आहेत. तेथल्या इतर देखाव्याला तीं अनुरूप नाहींत, असा तो मनोरा पहातांक्षणींच माझा समज झाला.

सुवर्णमंदिर हे एका मोठ्या तलावाच्या मधोमध बांधलेले आहे. तलाव चौकोनी असून त्याच्या सर्व बाजू उत्तम तऱ्हेने बांधलेल्या आहेत. सभोंवार चालत जावयाला संगमरवरी पायऱ्या आहेत. हा सर्व विस्तीर्ण तलाव, त्याच्या सभोंवारच्या त्या स्फटिकवत पायऱ्या, तलावाचे ते किंचित् हिरवट पाणी, आणि मध्ये—खालीं सफेत व वर पिवळें असें—ते मंदिर, पाण्यांत पडलेले त्या मंदिराचे ते स्पष्ट प्रतिबिंब हा सर्व देखावा एकसमयावच्छेदेंकरून पाहिल्याने या शीख धार्मिक स्थानाबद्दल फारच अनुकूल ग्रह होतो.

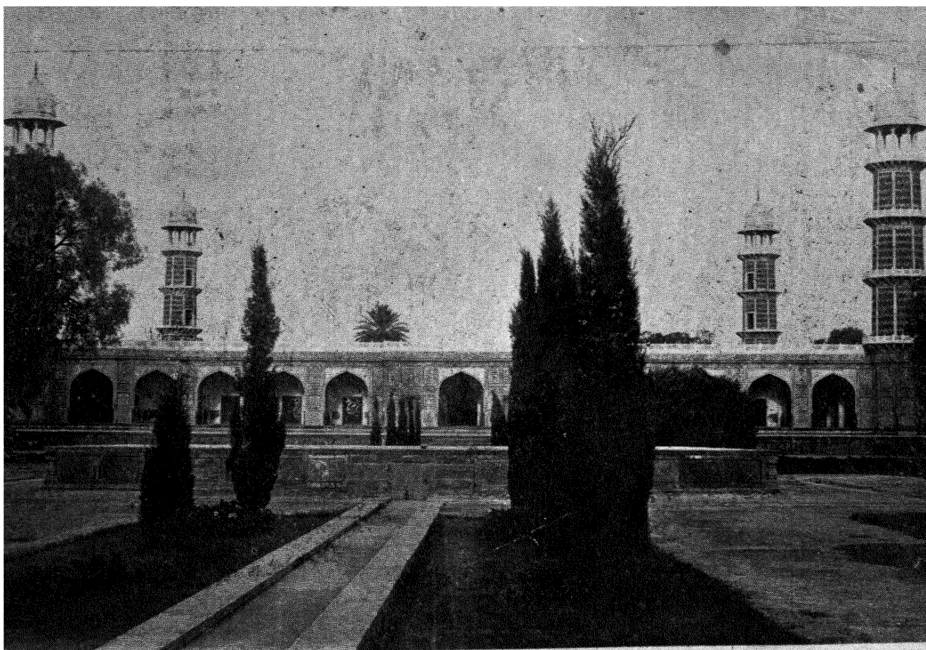
तलावाच्या कांठावरून देवळात जाण्यास एक प्रशस्त पूल बांधलेला आहे. तोहि सर्व संगमरवरी दगडानीं मढविलेला आहे व त्याच्या दोन्ही बाजूंना लहानसा संगमरवरी कठडा असून हारीने सोनेरी मुलाम्याचे कंदील खांबांवर अडकविलेले आहेत. सुवर्णमंदिराचा अर्धा भाग संगमरवरी आहे, तर वरच्या अर्ध्या भिंतीपासून शिखरापर्यंत सोन्याच्या मुलाम्याचें काम केलेले आहे. या विशेषावरूनच या मंदिराला ‘ सुवर्णमंदिर ’ असें नांव पडले आहे. मंदिराच्या बाहेरच्या व आंतल्या भिंतींवर निरनिराळ्या रंगाच्या दगडांच्या जडावाचे नक्षीकाम केले आहे, तें प्रेक्षणीय आहे. पण या मंदिराला त्या नक्षीचा थोडा अतिरेक झाला आहे, असा भास होतो. यामुळें हे मंदिर फार श्रीमंतीथाटाचे दिसते खरे, पण अभिरुचीच्या

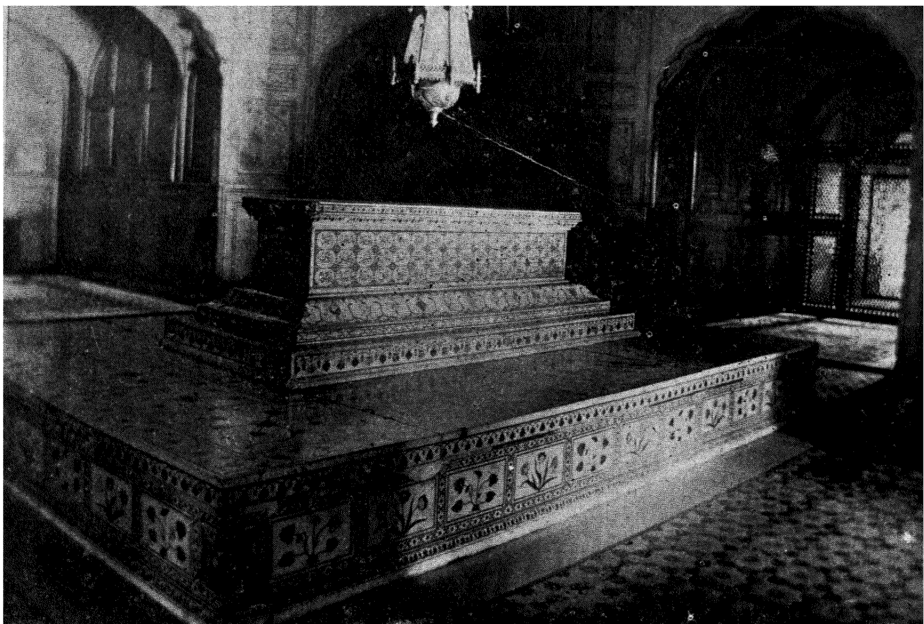
दयानंद अँग्लो-वैदिक कॉलेज--लाहोर.

दयानंद वैदिक कॉलेज वसतिगृह—लाहोर.

जहांगिराची कबर–लाहोर.

जहांगिराची कबर, अंतर्भाग—लाहोर.

दृष्टीनें थोडी सौंदर्यहानि होते, असें म्हणणें प्राप्त आहे. या मंदिरांत कोणतीहि मूर्ति नाहीं. कारण शीख धर्म हा मूर्तिपूजेविरुद्ध आहे. शीख धर्माचा आद्यग्रंथ जो 'ग्रंथसाहेब', त्याची एक प्रत मंदिराच्या मधो-मध एका सिंहासनावर ठेवलेली आहे.

मंदिराच्या वरच्या मजल्यावर शीख पंथाचे उपाध्याय 'ग्रंथसाहेबां'-तील कांहीं भाग वाचून त्याचें विवरण करतात. आम्ही मंदिरांत गेलों, तेव्हां बराच स्त्रीपुरुष समाज जमलेला होता. त्यांचा तो एक तऱ्हेचा शुभ्र पोषाख पाहून आम्हांला कौतुक वाटलें. आपल्या इकडे एखाद्या देवळांत पुराण चाललें असतां जसा देखावा दृष्टोत्पत्तीला येतो, तसाच तेथला देखावा होता. आम्ही या ठिकाणीं क्षणभर उभे राहिलों, आणि मग सभों-वारच्या ग्यालरीतून तलावाची व पलीकडच्या इमारतीची शोभा पहातप-हात मंदिराला प्रदक्षिणा घातली. आमच्या मागें दक्षिणा मागणाऱ्या शीख भटांची टकळी लागली होती. येथें सुद्धा इतर पवित्रस्थानांप्रमाणें पंड्यांचा सुळसुळाट आहेच, असें आम्हांला दिसून आलें.

हें शीखपंथी सुवर्णमंदिर शीखधर्माचा प्रवर्तक गुरु नानक याच्या काळचें नाहीं. पण या पंथाचा जसजसा प्रसार होत चालला, तसतसें हा धर्म मूर्तिपूजक नसतांनासुद्धां नवपंथीय सर्व लोकांना एके ठिकाणीं आण-ण्याचें साधन पाहिजे असें या पंथाच्या तिसऱ्या गुरूला वाटूं लागलें, व त्यानें हल्लींची अमृतसर येथील जागा पसंत करून विकत घेतली. पूर्वी येथें सर्व जंगल असून तलाव वगैरे मुळींच नव्हता. पण या ठिकाणाला 'अमृतसर' हें नांव पडण्याचें कारण, एका झाडाखालीं एक लहानसें पाण्याचें कुंड असून त्याचें पाणी अमृतासारखें होतें, हें होय. या त्याच्या अमृतत्वाबद्दल एक आख्यायिका या प्रांतांत प्रसिद्ध आहे. ही आख्या-यिका ग्वालेर किल्ल्यांतील तलावाच्या आख्यायिकेसारखीच आहे. अमृत-सर जिल्ह्यांत पट्टी या गांवीं एक वजनदार गृहस्थ रहात असे. त्याला पुष्कळ सुंदर मुली होत्या. त्यांपैकीं एक फार धार्मिक व भाविक होती. या गोष्टीचा तिच्या बापाला फार राग येई. पुढें रागाच्या भरांत त्यानें या मुलीचें एका पायानें पांगळ्यालुळ्या मनुष्याशीं लग्न करून दिलें, व 'तुझा

देव आतां काय करतो तें पाहूं ', असें म्हटलें. त्या मुलीनें ही स्थिति समाधानानें पतकरली, व आपल्या नवऱ्याला पाटींत घालून डोक्यावर घेऊन ती भिक्षा मागून दोघांचें पोट भरूं लागली. एकदां आपल्या नवऱ्याची पाटी झाडाच्या बुंध्याशीं ठेवून ती गांवांत भिक्षा मागण्यास गेली. तिचा नवरा पाटीत बसलेला असतांना त्याने एका लंगड्या कावळ्याला झाडाच्या बुध्याशीं असलेल्या कुंडांत बुडी मारतांना पाहिले. कावळा त्या पाण्यांतून वर येतो, तों त्याचा पाय साफ होऊन त्याचा वर्ण शुभ्र झाला ! हें पाहतांक्षणींच त्या पाण्यापर्यंत खुरडत जाऊन त्याने त्या कुडांत स्नान केले, व त्या दिव्य पाण्याच्या गुणाने त्याची सर्व शारीरिक व्यंगे नाहींशीं होऊन तो एक तेजःपुंज पुरुष बनला. ती मुलगी गांवांतून परत आली, तों तिला हा अद्भुत प्रकार पाहून सानंद आश्चर्य वाटले. यामुळे या ठिकाणाला ' अमृतसर ' नांव पडले व याच ठिकाणी मोठा तलाव बांधून तेथें शीखपंथी मंदिर तयार करण्याचा निश्चय झाला. रामदास या नांवाच्या चवथ्या गुरूने थोडेसें कच्चें काम केलें. पण तें काम पुरें होण्याच्या आधीच त्या गुरूचा अंत झाला.

येथला भव्य तलाव व मंदिर हीं शीख लोकांचा पांचवा गुरु अर्जुनदेव याने बांधविलीं. देवळाचा पाया घालण्याच्या आरंभाला मोगल बादशाहाचा प्रतिनिधि मियान मीर हा आला होता. यावरून या धर्मपंथाचें महत्त्व किती वाढलें होतें, हें दिसून येतें. या मंदिराचे ' हरिमंदिर ' असें नांव ठेवण्यांत आलें, व शीख लोक याला हरिमंदिरच म्हणतात. पण या मंदिराच्या श्रीमंतीवरून व त्याच्या सोन्याच्या मुलाम्याच्या कामावरून त्याला ' सुवर्णमंदिर ' म्हणण्याचा प्रघात पडलेला आहे.

या मंदिरानंतर दुसऱ्या गुरूंनीं शेजारी दुसरीं मंदिरें बांधली आहेत. पण त्यांना या मंदिराचे महत्त्व आले नाहीं.

हल्लीं या मंदिरांची व्यवस्था शीख सरदारांच्या कमेटीकडे असून त्यांच्या वतीनें एक व्यवस्थापक सरकार नेमते. हरिमंदिराचें उत्पन्न दांडगे आहे. उत्पन्नाच्या तीन बाबी आहेत. ग्रंथसाहेबासन्निध रात्रंदिवस कोणी ना कोणी तरी एक इसम उभा असतो, त्याला ' ग्रंथी ' म्हणतात. दर-

रोज तीन ग्रंथींच्या पाळ्या असतात. या ग्रंथींच्या हातावर जी दक्षिणा दररोज लोक टाकतात, ती पहिली बाब. दुसरी बाब म्हणजे पवित्र ग्रंथापुढे जे कांहीं द्रव्य ठेवतात, ती होय. तिसरी बाब म्हणजे इमारतीकरितां किंवा मंदिराची शोभा वाढविण्याकरितां विशेष प्रकारच्या दिलेल्या देणग्या ही होय. या सर्वांचा रोज चोख हिशेब ठेवला जातो. मंदिराचा पुजारी, गवई, ग्रंथी वगैरेसारख्या सर्व आश्रितांना ठराविक तनखा मिळतो व मंदिराचा इतर खर्च चालतो.

हे हरिमंदिर पाहून होते तों बराच वेळ झाला, व आमचा गाडीवालाहि तगादा करूं लागला, म्हणून आता अधिक न रेंगाळतां आम्ही गाडींत पाऊल ठेवलें, व स्टेशनजवळ असलेल्या मोठ्या गालीच्याच्या कारखान्यांत गेलों. तेथें व्यवस्थापकांची परवानगी घेऊन कारखाना पहावयाला गेलों. कारखाना अगदी जुन्या तऱ्हेचाच आहे. सर्व काम हातमागावर चालतें. मात्र येथलें काम फार उंची तऱ्हेचें असतें. आम्ही येथे गालीच्यांचे ढीगच्या ढीग पाहिले. बहुतेक गालीच्यांची किंमत शेकडयांनीं व हजारांनींच सांगण्यांत आली. असले उंची गालीचे बहुतेक युरोपांतच खपतात, असें आम्हाला समजले. येथें सर्वांत लहान गालीचा अठ्ठावीस रुपयांच्या खालीं नाही, असें व्यवस्थापक म्हणाले. गालीच्यावर काढावयाच्या नक्षींचे नमुने कागदावर काढलेले असतात व कारागिरांतील कुशल कारागीर कसें व कोणत्या रंगाचें काम करावयाचें किंवा टांके घालावयाचे हे कामकऱ्यांना सांगतो, व त्याप्रमाणे इतर कामकरी मागांवर काम करतात. अशा तऱ्हेची कारखान्यांतील पद्धति दिसली.

कारखाना पाहून झाल्यावर आम्ही लगेच स्टेशनवर आलो व थोडा फराळ करून गाडीची वाट पहात बसलों. बारांच्या सुमारास गाडी प्लॅटफॉर्मवर आली. तींत बसून सुमारे दीड तासानें म्हणजे दीड वाजण्याच्या सुमाराला लाहोर स्टेशनवर येऊन पोहोंचलों. लाहोरला ज्या स्नेह्यांकडे उतरण्याचें आम्ही ठरविलें होतें, त्यांना स्टेशनवर बिनचूक मनुष्य पाठविण्याविषयीं आम्ही तार केली होती. म्हणून आम्ही स्टेशनवर उतरल्यावर बराच वेळ मनुष्याची वाट पाहिली. पण स्टेशनवर आमचा

कोणीहि तपास करतांना दिसला नाहीं. आमच्या स्नेह्याचा फक्त सरकारी हुद्दा व पत्ता आम्हांला ठाऊक होता. पण बिऱ्हाडाचा पत्ता माहीत नव्हता. स्टेशनजवळच चांगली धर्मशाळा आहे, असें तपास करतां आम्हांला कळलें. तेव्हा तूर्त तरी तेथेंच उतरण्याचा निश्चय करून हमालाला धर्मशाळेकडे सामान घेऊन जाण्याला फर्माविलें.

ही धर्मशाळा चांगली तीन मजली प्रशस्त इमारत होती. सोप्याच्या पुढील व्हरांडा चांगला संगमरवरी फरशीचा होता. एका माणसाच्या किंवा दोन माणसांच्या अशा स्वतंत्र खोल्या मिळतात. दोन माणसांची एक खोली आम्ही घेतली, व तेथें सामान आणून टाकिलें. इतकें होतें आहे तो सुमार दोन वाजले. तेव्हां प्रथमतः पोटोबाची तजवीज केली. या धर्मशाळेच्या मागच्याच बाजूला हलवायाचें दुकान आहे, तेथून ताज्या पुऱ्या, भाजी व थोडी इतर मेवामिठाई आणवून स्वस्थपणें फराळ केला, व आता पुढें येथें राहण्याची काय तजवीज करावी, या विवंचनेंत पडलों. ज्याना मी एक उत्तम चित्रकार, मराठीतील एक चांगले लेखक व एक कृतिसुधारणाभक्त म्हणून ओळखत होतों, व ज्यांची माझी एकदां ओळखती गाढ पडली होती, ते गृहस्थ लाहोर येथें राहतात हे मला ठाऊक होतें. तेव्हां त्या गृहस्थांचा शोध करावयाचा आम्ही निश्चय केला. पण जी संस्था पहाण्याकरितां आम्ही लाहोरला मुख्यतः उतरलों होतों, ती आर्यसमाजाची संस्था आधीं पाहून येऊं असा बेत करून आम्ही पोषाख करून आमच्या धर्मशाळेच्या खोलीतून बाहेर पडलों, व दयानंद कॉलेजला पोहोंचते करण्याचा करार करून टांग्यांत बसलों.

टांगेवाल्यानें आह्मांला नेमकें कॉलेजाजवळ आणिलें. पण सुपरिंटेंडेंट किंवा प्रिन्सिपॉल यांचें नांव ठाऊक नव्हतें, तेव्हां कॉलेजच्या वसतिगृहांत जाऊन एका मुलाजवळ चौकशी केली. त्यानें आम्हाला वसतिगृहाच्या सुपरिंटेंडेंटकडे नेऊन पोहोंचविलें. मी आपल्या नावाचें कार्ड दिल्यामुळें ओळखीची काहींच अडचण पडली नाहीं. पण कॉलेज सध्यां सकाळचें असल्यामुळें वर्ग पहावयाला सांपडणार नाहींत, असे त्यांनीं सांगितलें. आम्ही म्हटलें " निदान इमारती, प्रयोगशाळा, पुस्तकालय,

वसतिगृह वगैरे तर सर्व पहावयाला मिळेल ! " तेव्हां आम्हांला त्यांनीं कॉलेजच्या प्रिन्सिपॉलकडे नेले.

प्रिन्सिपॉल हे इकडले एक एम्. ए. असून केंब्रिज युनिव्हर्सिटीचेहि पदवीधर आहेत गृहस्थ फार साधे व मोठे उत्साही दिसले. त्यांनीं आमचें उत्तम आदरातिथ्य केलें. कॉलेजची व्यवस्था आणि व्याप यांबद्दल थोडीशी माहिती देऊन ते आम्हाला कॉलेज दाखविण्याकरतां घेऊन गेले, व शेवटीं आपण लाला हंसराज याच्याकडे जाऊं असे त्यांनीं सांगितलें.

प्रथमतः आम्ही कॉलेजची मुख्य इमारत पाहिली. येथल्या सर्व इमारती तांबड्या विटांच्या व चुन्याच्या आहेत. इमारतीवर सरस्वतीचें चित्र असून ॐ हे अक्षरहि कोरलेलें आहे. इमारत एकंदरीत सुंदर दिसते. कॉलेजचा हॉल चांगला आहे. नंतर आम्ही निरनिराळे वर्ग पाहून कॉलेजचे पुस्तकालय व प्रयोगशाळा पाहिली. पहिल्या दोन वर्षांचें भौतिकशास्त्र शिकविण्याची कॉलेजला परवानगी आहे, असें प्रिन्सिपॉलनीं सांगितलें.

नंतर आम्ही कॉलेजचे वसतिगृह पहावयाला गेलो. येथे एकंदर सुमारे चारपाचशें म्हणजे कॉलेजातील अर्ध्याअधिक विद्यार्थ्यांची रहाण्याची सोय करण्यांत आली आहे असें समजलें. कॉलेजच्या त्या पुष्कळशा लहानमोठ्या इमारती पाहून कॉलेजच्या विस्ताराबद्दल सानंद आश्चर्य वाटल्यावांचून रहात नाही. मात्र कॉलेजच्या शेजारीं फारशी खुली जागा नाहीं, व कॉलेजचें क्रीडांगण कॉलेजपासून जरा दूरच आहे हें ऐकून ही थोडी गैरसोय आहे, असें मनांत आलें.

कॉलेजलाच जोडून तीन धंदेशिक्षण संस्था लहान प्रमाणावर काढलेल्या दाखविण्यात आल्या. पहिला एंजिनियरिंगचा वर्ग. हा मुंबई इलाख्यांतील सब--ओव्हरसियरच्या क्लासाच्या दर्जाचा आहे. दुसरा हिंदु वैद्यक शिकविण्याचा वर्ग व तिसरा शिवणकामाचा वर्ग. हे वर्ग कॉलेजच्या मानानें लहानच आहेत. पण आमच्या तरुण विद्यार्थ्यांमध्ये हातकामाबद्दल जी एक तिरस्कारबुद्धि आहे, ती घालविण्याचा व लहानसा स्वतंत्र धंदा करून पोट भरण्यास शिकविण्याचा हा एक

प्रयत्न आहे, असें मला वाटलें. चालकांचा मुख्य भर अर्थात्च हे एक उत्तम आर्ट्स् कॉलेज करण्याचा आहे.

सर्व कॉलेज पाहून झाल्यावर आम्ही जवळच असलेली या कॉलेजची इंग्रजी शाळा पहावयाला गेलों. या शाळेंतहि हजारांच्या वर मुले आहेत. येथे 'लाला हंसराज हॉल' या नांवाची नवीन बांधलेली व बांके, खुर्च्यादि सामानसुमान नुकतेंच व्यवस्थेनें मांडलेली एक टुमदार इमारत पाहिली. या इमारतीला पंचवीस हजारांच्यावर खर्च आला असे कळलें. ही सर्व रक्कम विद्यार्थ्यांनीं लोकांकडे जाऊन जमविली असून पचवीस तीस वर्षे शाळेच्या व कॉलेजच्या चालकत्वाचे फार कठिण काम केल्याबद्दल लाला हंसराज यांचे स्मारक म्हणून हा हॉल बांधण्यांत आला, असें ऐकून या संस्थेंतील विद्यार्थ्यांच्या गुरुभक्तीबद्दल आह्मांला फार कौतुक वाटलें, व इकडल्या मुलांमध्येसुद्धां केवढी कर्तृत्वशक्ति आहे हे पाहून या प्रांतातील तरुण पिढीबद्दल आमचा अनुकूल ग्रह झाला.

आम्ही शाळेच्या सुपरिंटेंडेंटचे आभार मानून शेवटी लाला हंसराज यांच्या मठीकडे गेलों. हे गृहस्थ दिसण्यांत मोठे भव्य किंवा धिप्पाड नाहींत; मूर्ति अगदीं लहान आहे. पण यांनीच या कालेजाला इतक्या नांवारूपाला चढविलें आहे. कॉलेजाच्या स्थापनेपासून जवळजवळ तीस वर्षे हे कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल किंवा प्रेसिडेंट आहेत. हे त्या कॉलेजची सेवा काहींएक पगार न घेतां निवळ निरपेक्षबुद्धीनें करीत आले आहेत; इतकेंच नव्हे, तर पंजाबांतील आर्यसमाजाच्या एका शाखेचे ते अध्वर्यु आहेत हें ऐकून 'मूर्ति लहान पण कृति मोठी,' या म्हणीची आठवण झाली. लाला हंसराज यांच्याजवळ थोडेंफार सभाषण करून व दयानंद कॉलेजच्या भरभराटीबद्दल आनंद प्रदर्शित करून आम्ही तेथल्या मंडळीचा निरोप घेतला.

तेथून आम्ही चालतच निघालों, व शहराच्या अनर्कली नांवाच्या मुख्य रस्त्यावर आल्यावर दक्षिणी चित्रकाराच्या बिऱ्हाडाची चौकशी केली, व सुदैवानें तें बिऱ्हाड आम्हांला लवकरच सांपडलें. यामुळें आमची उतरण्याची व येथलीं प्रेक्षणीय स्थळें पाहण्याची अडचण दूर झाली. आम्ही लगेच

आपलें सामान धर्मशाळेंतून घेऊन आलों, व लाहोरांतील पहाण्यासारख्या ठिकाणीं केव्हां जावयाचें तें ठरविलें. श्रीयुत सातवळेकरांच्या घरीं माझ्या ओळखीचे आणखी एक गृहस्थ भेटले. त्यांची एम्. ए.ची परीक्षा नुकतीच संपली होती. अर्थात् ते सर्वस्वीं मोकळे होते, व त्यांच्या बरोबरच आम्ही प्रेक्षणीय स्थळें पहावयाला जाण्याचे ठरविले.

चहा घेऊन वेळ होता म्हणून प्रथमतः लाहोरचा अजबखाना व सार्वजनिक बाग पहावयाला गेलो. येथला अजबखाना चांगल्यापैकीं आहे. निरनिराळ्या कारागिरीचे नमुने व पेंढा भरून ठेवलेल्या निरनिराळ्या पशुपक्ष्यांचा बराच मोठा संग्रह आहे; तसेंच बुद्धकालीन वास्तुकलेचे व मूर्तिकलेचे बरेच नमुने येथें आहेत. या सर्व मूर्तींमध्ये बुद्धानें चाळीस दिवस उपवास केल्यानंतरच्या त्याच्या शरीराची अवस्था दाखविणारी दगडाची मूर्ति हुबेहुब आहे असें वाटलें. तें अगदीं बाग्द्राळीस गेलेलें पोट, बरगड्यान् बरगड्या दिसणारी ती छाती, खोल खोल गेलेले ते डोळे व एकंदर जरत्कारूसारखी ती आकृति, हें पाहून त्या काळच्या मूर्तिकलेबद्दल आह्माला फार आश्चर्य वाटले. येथे मोगलाईच्या व शीख लोकांच्या चित्रकलेचे चांगले नमुने आहेत. आधीं दहाहि शीखपंथी गुरूंच्या तेलाच्या रंगाच्या उग्र न भव्य तसबिरी आहेत. तो त्यांचा पोषाख व प्रचंड केशविस्तार व हत्यारें पाहिली म्हणजे हा धर्म पुढेंपुढें तरी लष्करी पेशाचा झाला होता, हें तेव्हांच ध्यानांत येते.

अजबखाना पाहून झाल्यावर आम्ही सार्वजनिक बाग पाहण्यास गेलो. शहरांतील मुख्यमुख्य इमारती याच बाजूला असल्यामुळें आम्हांला त्यातल्या बऱ्याच दुरून तरी पहावयाला सांपडल्या. बाग सुंदर तऱ्हेनें बनविलेली आहे. येथें निरनिराळे पशुपक्षी ठेवलेले आहेत. तेथून आम्ही बिऱ्हाडींच परत आलों, व सकाळींच उठून शालिमार बाग आणि जहांगीर व नूरजहान यांचीं कबरस्थानें पहाण्याचें ठरवून जेवणखाण झाल्यावर गप्पागोष्टी करीत गच्चीवर झोपीं गेलो.

सकाळींच ठरल्यावेळीं माझे मित्र आमच्या बिऱ्हाडीं आले, व चहाफराळ करून आम्ही एक गाडी ठरवून प्रथमतः शालिमार बाग पहाव-

याला गेलों. ही बादशाही बाग शहरापासून चार मैल दूर आहे. काश्मीरांत झेलम नदीच्या उगमाजवळ जहांगीर बादशहाने ज्या प्रकारची बाग बनविली होती, त्याच नमुन्यावर १६६७ मध्ये शहाजहान बादशहाचा प्रसिद्ध एंजिनीयर अलीमर्दनखान याने ही बाग बनविली. मुसलमानी धर्मांत मानलेल्या सात प्रकारच्या स्वर्गलोकांना अनुरूप असे या बागेचे सात भाग होते. यांपैकीं आतां फक्त तीनच भाग नीट स्थितींत आहेत. तरी त्यानीं ऐंशी एकर जागा व्यापिली आहे. यावरून या बागेची प्रचंडता ध्यानांत येईल. जागोजाग बसण्यास चबुतरे केलेले व त्यांच्या सभोंवार कारंजीं खेळण्याची व्यवस्था केलेली, याप्रमाणे दालनेच्या दालने लागत जातात. बागेच्या मध्यावर बराच मोठा हौद आहे. सर्व काम संगमरवरी दगडाचे व नक्षींचे आहे. या हौदांत तिरप्या संगमरवरी व त्यावर गालीच्याप्रमाणे कोरलेली नक्षी काढलेल्या एका प्रचंड शिळेवरून सारखा पाण्याचा प्रवाह चालेल अशी व्यवस्था केलेली आहे. पाणी त्या तिरप्या शिळेवरून सळसळ करीत सारखे वहात होतें, व त्या पाण्याला फेस येत असल्यामुळे तें शुभ्रपणांत संगमरवरी शिळेशीं जणू कांही स्पर्धाच करीत आहे, असे भासले. हें वाहते पाणी नुसत्या शोभेकरितां सोडून दिलेले आहे, असे नाहीं; तर या तिरप्या शिळेवर पडून थंड व गारगार पाण्याचे स्नानहि करण्याची सोय आहे. आम्ही ही मजा पहात असतांना एक मनुष्य त्या सुंदर शिळेवर पडून स्नान करू लागला. तें पाहून आम्हांलासुद्धां त्या ठिकाणीं स्नान करण्याची फार इच्छा झाली. पण दुसरे कपडे आणलेले नसल्यामुळे ती इच्छा मनांतल्या मनांत दाबणे भाग पडले. हे ठिकाण इतकें रमणीय आहे, कीं, येथून हलू नये, व त्या तिरप्या संगमरवरी शिळेवरून जाणाऱ्या पाण्याच्या शुभ्ररंगी लहरींकडे सारखी टक लावून पहात बसावें असेंच वाटतें. पण तेथेंहि फार वेळ घालविणे शक्य नव्हतें, म्हणून आम्ही बागेत पुढेंपुढें चाललो.

सारखे फुलझाडांचे ताटवे व मध्येमध्ये हिरवेंगार मैदान आणि फरसबंदी पायवाट अशी सारखी लागत राहिली. ही बाग जणूं काय अनंत आहे, असें आम्हांला वाटूं लागलें, तोंच बागेचा शेवटचा प्राकार दृग्गोचर

झाला. प्राकारावर जाण्याला जिना होता. त्याने वर चढून वरूनच थोडे हिंडलो. त्यावरून बागेच्या विस्ताराची व बहुविधत्वाची चांगली कल्पना मनांत आली. नंतर खालीं उतरून दुसऱ्या फरसबंदी वाटेने आम्ही परतलो. ही बाग पाहून व दिल्ली आग्रा येथील पाहिलेल्या बागांचें स्मरण होऊन मुसलमान लोकांना फार जुन्या काळापासून सुंदर बागांचा फार शोक आहे, असें ध्यानात येऊन बगीचे बनविण्याची कलाहि त्यांना चांगली अवगत होती, असें दिसलें.

ही बाग पाहून आम्ही परतलो, व मग लाहोरच्या जवळ असलेल्या शहादरा नांवाच्या गांवी असलेलीं जहांगीर बादशाह व नूरजहान राणी यांचीं कबरस्थानें पहाण्याला गेलो. लाहोर शहर हे रावी (पंजाबांतील तिसरी नदी) नदीच्या कांठीं आहे. हल्ली या नदीचा प्रवाह शहरापासून जरा दूर गेला आहे; पण एका काळीं तो अगदीं थेट शहराला लागून गेलेला होता, असें समजलें. या नदीच्या पलीकडे शहादरा आहे. या नदीचा पूर्वींचा पूल मोडल्यामुळें नवा पूल बांधण्यांत आला आहे. आम्ही गेलों त्याच्या आधीं थोडे दिवस तो पूल रहदारीला चालू झाला होता. आम्ही जसजसे नदीच्या कांठाकडे जात चाललो, तसतसे मोठमोठ्या लांकडांचे ढीगच्याढीग दिसू लागले. पंजाबांतील नद्या हिमालयांत निघून सपाटीवर येत असल्यामुळें त्याना पाणी सारखें असून वेगहि पुष्कळ आहे. यामुळें हिमालयाच्या रानांतील लांकडें पंजाबांत आणणें इकडे अगदीं विनखर्चानें होतें. लांकडांच्या तुळयांवर नंबर घालून त्या नदींत ढकलून देतात. मग या प्रचंड तुळया वहातवहात खाली येतात व त्यानंतर निरनिराळ्या सोयीच्या ठिकाणी वर काढून घेतात, आणि तेथून खुष्कीच्या मार्गानें सर्व प्रांतांत पाठवितात. हा लांकडांचा व्यापार येथे बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर आहे, असें दिसलें. नदीच्या कांठाकडे जसजसे यावें, तसतशी उंच उंच झाडांची गर्द राई लागते. तो नवा कोराकरकरीत पूल व रावी नदीचें ते रुंद पात्र, शेजारीच असलेला तो पडावांचा पायवाटेचा पूल व किनाऱ्यावर पडलेल्या त्या लांकडांच्या राशीच्याराशी हा देखावा प्रेक्षणीय आहे, यांत शंका नाहीं.

नदी टाकली, कीं शहादरा लागतें. कबरस्थानाकडे जाण्यापूर्वी 'येथल्या मोठ्या गिरणीचे मॅनेजर एक दक्षिणी गृहस्थ आहेत, त्यांना भेटून पुढें जाऊं,' असें माझे मित्र म्हणाले. अर्थात् आपल्या प्रांताच्या गृहस्थाला भेटण्यापासून आनद होईल असे वाटून आम्ही रुकार दिला, व आम्ही गिरणीमध्ये गेलों. माझ्या मित्रांनी आमची दोघांची ओळख करून दिली. श्रीयुत फाटक हे गृहस्थ नगरकडील असून ते यूरोपांत जाऊन आलेले आहेत. त्यांचा स्वभावहि फार साधा, खुल्या दिलाचा व संगतिप्रिय दिसला, व त्यांचीं व माझी मतेहि जुळती दिसल्यामुळे मला त्यांची ओळख झाल्याने विशेष आनंद वाटला. त्या गृहस्थांनाहि आम्ही आल्याबद्दल फार बरं वाटलें. त्यांनीं आह्मांला भोजनाला रहाण्याचा आग्रह केला; पण आम्ही बिऱ्हाडीं सांगितले नाही, तेव्हा तेथे मडळी आमची वाट पहात राहतील, असा विचार करून त्यांचे आमत्रण आम्ही स्वीकारले नाही. त्यांनी ' सायकाळीं तरी आले पाहिजे व मग रात्रभर येथेच राहून पहाटेच्या गाडीने लाहोरास जावे, ' असा आग्रह केला. तेव्हां ती गोष्ट आम्ही कबूल केली, व मग नूरजहान व जहांगीर यांच्या कबरस्थानाकडे गेलों.

नूरजहान राणीचे कबरस्थान लहानच आहे. त्याचे सगमरवरी दगडाचे नक्षीचे काम शीख लोकांनी काढून नेल्यामुळे ही कबर आतां विशेष पहाण्यासारखी राहिली नाहीं. जहांगिराची कबर मोठी प्रशस्त असून त्यांतील संगमरवरी नक्षीच्या जाळीचे काम फार सुबक आहे. त्याची थोडीशी कल्पना छायाचित्रावरून येईल. पण याहि कबरेचा मुख्य घुमट काढून टाकलेला आहे. यामुळे ती फार भुंडी दिसते. जुन्या दिल्लींत अनगपाल व पृथ्वीराज या राजांच्या काळच्या हिंदु देवळांचे सामान घेऊन तेथली मशीद बांधली आहे, मथुरेला हिंदु देवळांच्याच मशिदी औरंगजेबानें बनविल्या आहेत, त्याच्या उलट लाहोरची स्थिति झाली आहे. तेथल्या मोंगल बादशाहीच्या काळच्या इमारतींचे सामान शीख लोकांनीं घेऊन अमृतसरच्या सुवर्णमंदिराला व शीखांच्या इतर इमारतींना लावलेलें दिसलें. जहांगिराचें कबरस्थान पाहून झालें, तों बारा वाजून गेले; म्हणून आम्ही परत फिरलों, व बिऱ्हाडीं आलों. जेवणखाण

झाल्यावर थोडी विश्रांति घेतली व सायकाळच्या श्रीयुत फाटकांकडे जावयाचा व उदईक सकाळीं नऊ वाजतां येथून पुढें प्रयाण करण्याचा बेत श्रीयुत सातवळेकर यांना सांगितला, व त्याप्रमाणे करण्याचे ठरले. बेताप्रमाणे आम्ही चारसाडेचार वाजतां निघालो, व प्रथमतः गावाबाहेर असलेली जुम्मामशीद व त्यालाच लागून असलेली रणजितसिंगाची समाधि ही पहावयाला गेलो.

आता आम्ही जागोजागच्या जुम्मामशिदी पाहिल्या असल्यामुळे या मशिदी पाहण्यांत आम्हांला आनद वाटेनासा झाला; तरी पण आम्ही मशिदींत जाऊन आलो, व मग त्याला लागून असलेल्या बागेत थोडा वेळ विश्रांति घेतली. कारण, आतां रणजितसिंगाच्या समाधींखेरीज पहाण्याचे कांहीं राहिले नव्हते, व शहादऱ्याला साडेसातांच्या सुमाराला जावयाचे होतें. या बागेत बरेच लोक हवा खाण्याकरितां येतात, असे आम्हांला दिसले. त्यांत बहुतेक मुसलमानच होते. आमच्या मित्रांना विचारतां त्या शहरात मुसलमानांचीच वस्ती जास्त आहे, असे आम्हांला कळले. जवळजवळ सवा लाख मुसलमान, तर पाऊण लाख हिंदू व शीख मिळून आहेत. मुसलमानी अंमदानीत कांहीं काळपर्यंत दिल्ली–आग्र्यापेक्षा लाहोरचे महत्त्व जास्त होते; पण पुढे त्या शहराला उतरती कळा लागली. रणजितसिंगाच्या कारकीर्दीत पुनः त्याला महत्त्व आले पण ते फार दिवस टिकले नाहीं. पंजाबप्रात १८४९ मध्ये इंग्रजांच्या ताब्यात आला; तेव्हांपासून या शहराची भरभराट होत आहे, असे आमच्या मित्रानी सांगितले. शिक्षणाच्या बाबतींत या शहराचा बराच वर नंबर लागेल, असे आमच्या मित्रांच्या माहितीवरून दिसून आले. कारण, येथे सरकारी, ख्रिश्चन, दयानंद, इसलामिया व दयाळसिंग अशी पांच निवळ आर्टस कॉलेजें आहेत. शिवाय, कायद्याचे, वैद्यकीचें व मुख्य ट्रेनिंग कॉलेज अशीं तीन धद्याचीं सरकारी कॉलेजे आहेत. बागेतून मग आम्ही रणजितसिंगाची समाधि पहावयाला गेलों. ही इमारत किल्ल्याच्या तटाला लागूनच आहे. किल्ल्याच्या प्रचंड दरवाज्याच्या व तटाच्या मानाने ती लहान आहे. यामुळें ती मनांत भरत नाही. पायऱ्या चढून गेल्यावर आंत समा-

धीचा सभामंडप मोठा प्रशस्त दिसतो, व त्याचें नक्षीकामहि बरें आहे. कोठेंकोठें फाजील अलंकार आहेत. या इमारतीमध्यें मुसलमानी व हिंदु वास्तुपद्धतीचें कांहीं तरी विचित्र मिश्रण झाल्यामुळें ही समाधि जरी उंची मालमसाल्यानें बांधलेली आहे, तरी खऱ्या अभिरुचीचा त्यांत अभाव दिसून येतो, असें म्हटल्यावांचून राहवत नाही. ही इमारत पाहून होते, तो शहादऱ्यास जाण्याची आमची वेळ झाली. म्हणून तेथें सोडून देण्याच्या बोलीनें टांगा ठरवून आम्ही शहादऱ्यास श्रीयुत फाटकांच्या बंगल्यावर गेलों. ते आमची वाटच पहात होते.

आम्ही तेथें सर्व रात्र काढली व किती रात्रपर्यंत तरी आमच्या गप्पागोष्टी चालल्या होत्या. समानशील व समानविचार अशीं माणसें एकत्र आल्यावर सभाषणास काय तोटा! रा. फाटकांनी आपल्या विलायतेंतील अनुभवाच्या किती तरी गोष्टी सांगितल्या. आपल्याला मँचेस्टरच्या एकाद्या कारखान्यांत प्रत्यक्ष काम करून माहिती मिळविण्याची फार इच्छा होती; पण तेथें कारखान्यांत परकी माणसांचा शिरकाव होणें दुरापास्त असतें. एका सहजगत्या ओळख पडलेल्या इंग्रजांच्या साहाय्यानें शेवटीं एकदांचा शिरकाव झाला. कारखान्यांत शिरल्यावर मात्र सर्व कामकरी आपल्याजवळ अगदी सलोख्याच्या नात्यानें वागत असत, व कारखान्यांतील कामाची माहिती आंत पडदा न ठेवतां सांगत असत, असें त्यांनी सागितलें. तसेंच मध्यमस्थितींतील इंग्रज कुटुंबांतील मनुष्यें आपल्याजवळ प्रेमानें वागत. एकदर कुटुंबांतील मडळींचें एकमेकांशीं फार खुल्या दिलाचें वर्तन असतें, घरांतील लहानमोठी सर्व मडळी जेवणास एकत्र बसतात. घरांत जरी स्वयंपाकी वगैरे स्वतत्र माणूस नसला, तरीसुद्धां सर्व स्वयपाक आटोपल्यावर तो एका मेजावर आणून ठेवून सर्वांनीं एकदम जेवण्याची इंग्रज कुटुंबांची रीत फार चांगली; त्यायोगें लहानथोर मंडळीचें एकमेकांशीं संघटन होऊन मनाचा खुलासपणा जास्त वाढतो वगैरे गोष्टी त्यांनीं सांगितल्या. विलायतेंतून परत आल्यावर इकडल्या लोकांनीं प्रायश्चित्ताबद्दल आपल्याला कसा आग्रह केला, आणि जाणूनबुजून केलेल्या कृत्याबद्दल प्रायश्चित घेणें आपल्या किती जीवावर आलें पण वडील मंद-

ळीच्या आग्रहानें आपल्या विवेकाला न पटणारें कृत्य आपणास कसें करावें लागलें याबद्दलचा त्यांनी आपला अनुभव सांगितला. याप्रमाणें आम्ही ती रात्र मोठ्या आनदांत घालविली. रात्र सपली, पण आमच्या गोष्टी सपल्या नाहींत. पहाटेच्या गाडीनें आम्ही लाहोराला येऊन ९॥च्या गाडीनें अटकेकडे मार्गस्थ झालों.

६

तक्षशीला-अटक-पेशावर.

मागील लेखात उल्लेख केल्याप्रमाणे दिवसा दहांच्या सुमाराला लाहोराहून निघालो. रात्री नवाच्या सुमाराला कॅंबेलपुराला मुक्काम करावा, असा आम्ही बेत केलेला होता.

कॅंबेलपुर हे अटक जिल्ह्याचे नवे वसलेले शहर आहे. प्रथमतः मला असे वाटले, की, एकाद्या इंग्रजाच्या नांवावरून या शहराला हे नांव पडले असावे. पण पुढे मला कळले, की, 'कमलपुर' या जुन्या नावाचा हा विलायती अपभ्रंश आहे! ज्याप्रमाणे 'मथुरे'चे 'मुत्रा' झाले, ज्याप्रमाणे 'वाराणशी'चे 'बनारस' झाले, ज्याप्रमाणे 'वांद्रा'चे 'बॅंड्रा' झाले, ज्याप्रमाणे 'वसई'चे 'बेसीन' झाले, त्याप्रमाणेच 'कमलपुर'चा 'कॅंबेलपुर' हा अपभ्रंश झाला आहे!

कॅंबेलपुर येथे आम्ही एका सरकारी वकिलाकडे उतरावयाचे ठरविले होते, व त्याप्रमाणे निघाल्यावर त्या गृहस्थांना तारहि केली होती. आजचाहि आमचा प्रवास बहुतेक दिवसाच होता, व त्या दिवसांत तिकडे रात्रीं आठ वाजेपर्यंत चांगला संधिप्रकाश असतो, यामुळें आमच्या मुक्कामापर्यंत बहुतेक सर्व प्रदेश आम्हाला दृग्गोचर होणार होता.

लाहोर स्टेशन सोडल्याबरोबर रावी नदीचा पूल ओलांडावा लागतो. पंजाबांतल्या पांच नद्यांपैकीं ही तिसरी नदी होय. आजच्या आमच्या मुक्कामापूर्वीच चिनाब व झेलम या राहिलेल्या नद्या आमच्या दृष्टीला पडणार होत्या. या एकाच दिवशीं पहावयाला सांपडणार, हे समजताच आमच्या जलद प्रवासाची पुनः एकदां आम्हांला स्मृति झाली.

तक्षशीला-अटक-पेशावर.

लाहोरहून रावीचा पूल ओलाडल्याबरोबर गाडी शहादऱ्याला येते. या ठिकाणी आम्ही आदल्या दिवशीं राहिलो होतों. श्रीयुत फाटक स्टेशनवर आम्हांला भेटण्याकरतां आले होते. त्यांचा निरोप घेऊन आम्ही भराभर पुढें चाललो.

मागे सांगितलेंच आहे, कीं, हा सर्व प्रांत अगदीं सपाट आहे. यामुळे क्षितिजापर्यंत जिकडेतिकडे सुपीक जमीनच जमीन दृग्गोचर होते. साडेबारांच्या सुमाराला आम्ही वजीराबाद या मोठ्या स्टेशनाला आलों. पजाबच्या दक्षिणभागांतील मुलतान या मोठ्या शहराकडून जो रेल्वेचा फांटा येतो, तो येथे मिळून पुढे सियाल्कोट व जम्मु (काश्मीरच्या महाराजांची दुसरी राजधानी) कडे जातो. वजीराबाद स्टेशन टाकून थोडें पुढे गेले नाहीं, तोंच चिनाब नदी लागते. व तीवरील पूल ओलांडून गुजरात या स्टेशनवार गाडी येते.

इकडल्या सर्व नद्यार्ची पात्रें फारच रुद दिसतात. प्रदेश सपाट असून खडकाळ नसल्यामुळे नदीचे पात्र पुष्कळ रुदावते. पजाबांतील सहा नद्यांपैकीं बियास ही सर्वांत लहान आहे, व सिंधु ही सर्वांत मोठी आहे. बाकीच्या चार बहुतेक सारख्याच मोठ्या आहेत. चिनाब नदी ओलांडल्यावर लवकरच लाला मुसा म्हणून एक जक्शन स्टेशन लागते. येथे चिनाब नदीच्या पश्चिमेच्या कांठाकडून आलेला रेलवेचा फांटा येऊन मिळतो. या स्टेशनवर आम्ही दोनप्रहरी एक वाजतां येऊन पोहोचलो.

आणखी एका तासानें आम्ही झेलम स्टेशनला आलो. नदीच्या नांवाचेच हे स्टेशन आहे. ही नदी आह्मांला फारच प्रचंड भासली. हिच्यावर मोठा थोरला पूल आहे. ही नदी हिमालयातून निघाली असून सुप्रसिद्ध श्रीनगर याच नदीच्या कांठीं आहे; या नदीच्या बाजूनेच काश्मीरचा रस्ता आहे, एवढे आम्हांला प्रवासाच्या आधींच ठाऊक होते. ज्या नदीचा आपणांला पुढील बिकट प्रवासांत पुष्कळ सहवास घडावयाचा आहे, जिचें उगमस्थानहि आपणांला पहावयाचे आहे, अशा या झेलम नदीच्या प्रथमदर्शनानें व तिच्या या प्रचड स्वरूपानें आम्हांला फारच आनद झाला. या नदीचा माझ्या प्रवासवर्णनांत पुढें पुष्कळच उल्लेख येणार

आहे; तेव्हां सध्यां ‘ ही नदी वेदकालापासून प्रसिद्ध आहे; व तिचें वेदकालीन नांव ‘ वितस्ता ’ आहे, व म्हणूनच ‘ **बहुरूपाहि वितस्ता** ’ इतकेंच तूर्त तिच्याबद्दल सांगून मी पुढील वर्णनाला लागतों.

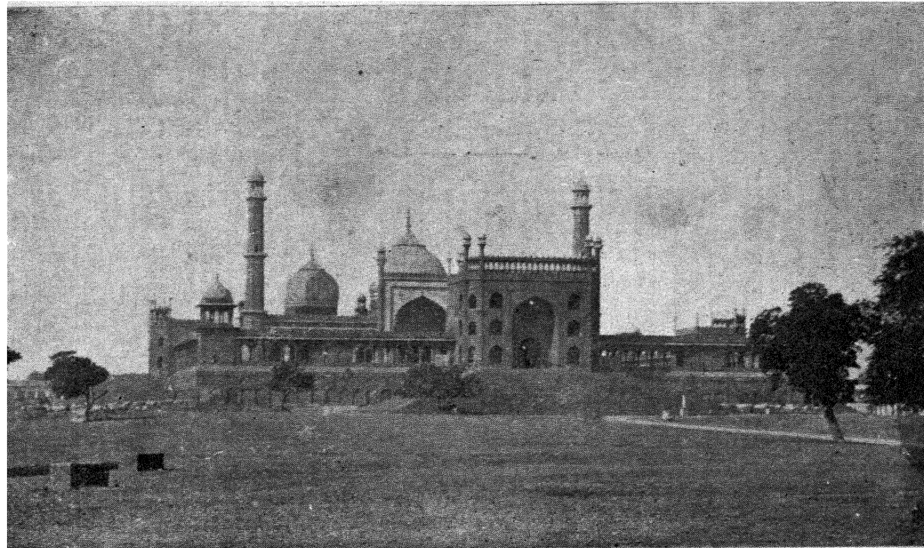
झेलम स्टेशनावर गाडी बराच वेळ उभी राहते. झेलम स्टेशन दिल्लीपासून साडेचारशें मैल आहे. पुण्याहून दिल्ली साडेदहाशे मैल आहे. तेव्हां आमच्या घरापासून आम्ही सुमारें पंधराशे मैल प्रवास करून आलों, हे ध्यानांत येऊन व आतां पुढे फक्त दोनशे मैलच प्रवास राहिला, हे पाहून आम्हाला फार आनंद झाला. अशा प्रकारचे समाधानाचे व आनंदाचे विचार मनांत येत आहेत, तोंच गाडी स्टेशनांतून बाहेर निघाली.

झेलम स्टेशनांतून सुमारें अडीच वाजतां आम्ही बाहेर पडलों, ते रावळपिंडीला सहांच्या बेतानें पोहोंचलों. आमच्या प्रवासाच्या दुसऱ्या भागाला येथूनच प्रारंभ व्हावयाचा होता. तेव्हां आम्हांला पुढें येथ उतरावयाचें आहे, हे ठाऊक होतें; म्हणून आम्ही त्या वेळी येथे न उतरतां तसेंच पुढें गेलों.

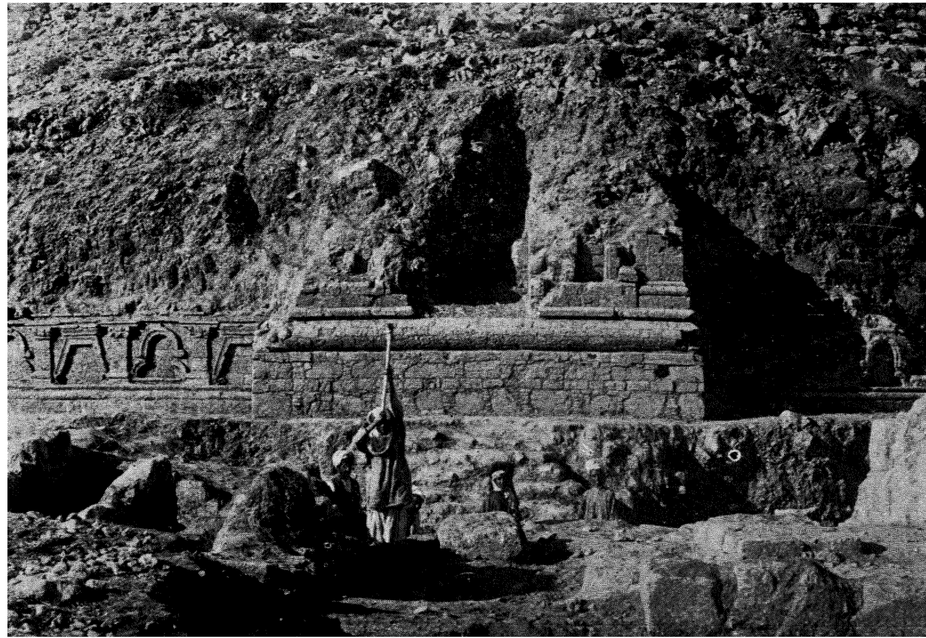
ठरल्याप्रमाणें आम्ही सायंकाळीं नवांच्या सुमाराला कॅंबेलपुरला पोहोंचलों. ज्या सरकारी वकिलाकडे आम्ही उतरणार होतों. त्या गृहस्थांचे चिरंजीव टांगा घेऊन आम्हाला नेण्याकरितां स्टेशनवर आले होते. यामुळे स्टेशनांतून बाहेर पडल्याबरोबर थेट त्यांच्याच बंगल्यावर आम्ही गेलों.

जेवणखाण झाल्यावर अटक, तक्षशीला पेशावर इतकीं ठिकाणें पहाण्याचा आमचा बेत आम्ही वकीलसाहेबांना कळविला, तेव्हां त्यांनीं सांगितलें, कीं, ‘ तक्षशीला हे ठिकाण सराईकाला या स्टेशनपासून दीडदोन मैलांवर आहे, व तें रावळपिंडीला परत जातांना वाटेत दोन अडीच तासांच्या अवकाशांत सहज पाहतां येईल. त्याप्रमाणेंच अटक हे कॅंबेलपुरच्या पुढचेंच स्टेशन आहे, तेथेंहि सिंधू नदी व तिच्या कांठावरील किल्ला यापेक्षां पाहण्यासारखें कांहींएक नाहीं. तेव्हां पेशावराला जातांना मध्यें दोन तास अटकेला थांबून पुढें गेलें म्हणजे झालें. ”

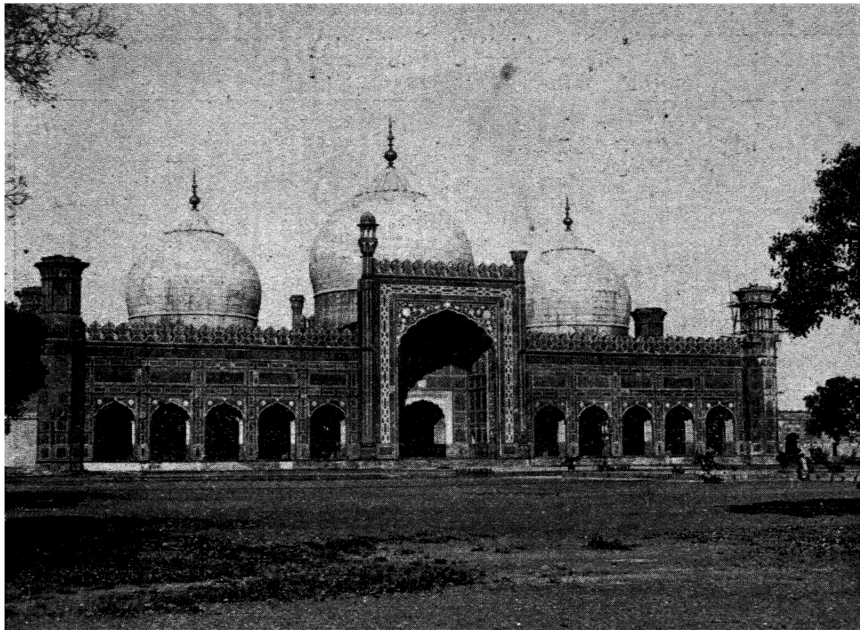
हा बेत आह्मांला फार सोयीचा वाटला. कारण, आमची मुंबईपासून पेशावर अशीं एकदम तिकिटें काढलेलीं होतीं, व शंभर मैलांना एक

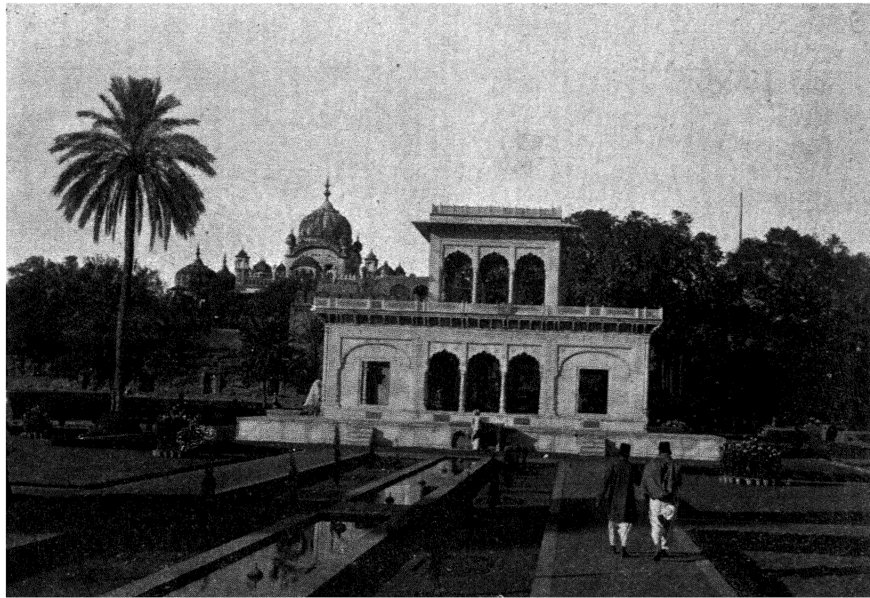
जुम्मामशीद दिल्ली.

तक्षशीला.

जुम्मामशीद—लाहोर.

रणजितसिंहाची कबर—लाहोर.

दिवस या प्रमाणापेक्षां आमचे जास्त दिवस मोडलेच नव्हते. तेव्हां सकाळीं साडेसातांच्या गाडीने अटकेला जावें, व तेथून पुढे बारांच्या गाडीनें पेशावराला जावें, असा बेत करून आम्ही कॅंबेलपुराला रात्री विश्रांति घेतली.

कालक्रमानें जरी मी तक्षशीला हे पेशावराहून परत येतांना पाहिलें तरी भूमिभागक्रमाने अमृतसर लाहोरानतर हेच ठिकाण आधी लागते. म्हणून या तक्षशीलेचे वर्णन येथें करणेच रास्त होईल. तक्षशीला पाहण्यास जाण्याकरितां सराईकाला नांवाच्या स्टेशनवर उतरावें लागतें. हे स्टेशन रावळपिंडीच्या पुढे वीसच मैल आहे. आम्ही पहाटेस पांच साडेपांच वाजतांच सराईकाल्यास पोहोंचलो. सामान स्टेशनवर ठेवून लागलीच तक्षशीलेची वाट चालू लागलो. वाटेने जातांना पुराणवस्तुसंशोधन-खात्याची कचेरी लागते. येथेंच तक्षशीला पाहण्याचे पास मिळतात व मार्गदर्शकही मिळतात. पाहण्यास पास लागतो, हे आम्हांला ठाऊक नसल्याने आम्ही थेट तक्षशीलेच्या जागीं गेलो. पण त्यामुळे आम्हांला कचेरीकडे पासाकरितां परत येऊन मग मार्गदर्शक घेऊन जावें लागले.

ज्याप्रमाणे युरोपांत पापे शहराचा मागमूसही ठाऊक नव्हता व तें अर्वाचीनकाळी जमीन खोदतांना सांपडले; त्याचप्रमाणे तक्षशीला शहराची स्थिति आहे. प्रसिद्ध विद्यापीठ या नात्याने तक्षशीलेचा उल्लेख वाङ्मयांत पुष्कळ ठिकाणी आलेला आहे.

" ब्रह्मदत्त कुमाराने तक्षशीलेत शिल्पशास्त्र शिकून तिन्ही वेदांमध्ये पारगत होऊन अठरा विद्यांचे पूर्ण अध्ययन केले. नग्गजि ह्या नांवाचा काश्मीर व गांधार या देशांचा राजा तक्षशीलेत विद्येकरिता रहात असे. " वगैरे सारखे उल्लेख बुद्धधर्माच्या जातक--कथांतून वारंवार आलेले आहेत. तसेच शिकंदर या शहरीं आला होता व त्या वेळचें या शहराच्या भरभराटीबद्दलचें वर्णन ग्रीक इतिहासकारांनी केलेले आहे. त्याचप्रमाणे प्रसिद्ध चिनी प्रवाशी फेहायन व हुएन्‌कसांग यांनींहि या शहराचा निर्देश आपल्या प्रवासवृत्तांत केला आहे. इतकी ज्या शहराची पूर्वकाळीं प्रसिद्धी होती त्या शहराचा अर्वाचीन काळापर्यंत ठाव ठिकाणहि नव्हता. हिंदु-

स्थानच्या पुराणवस्तुसंशोधनात्मक पहाणीचा वृत्तांत लिहितांना जनरल कानिंग्राम यांनीं या शहराचा शोध लावला व गेल्या पांचसात वर्षांत हल्लींचे पुराणवस्तुसंशोधन खात्याचे डायरेक्टर सर जॉन मार्शल यांनीं खोदकाम जास्त मोठ्या प्रमाणावर केल्यापासून तर तक्षशीलेचीं शहरेंच्या शहरें मातींत गडदलेलीं आढळून आली आहेत; व हिंदुस्थानच्या पूर्वइतिहासावर प्रकाश पाडणाऱ्या किती तरी वस्तु सांपडलेल्या आहेत. नुकतेंच तक्षशीलेच्या संबधीं मार्गदर्शक व वर्णनात्मक पुस्तक सर मार्शल यांनी छापलें आहे. त्याचा उपयोग खालील वर्णनांत केलेला आहे हें निराळें सांगण्याची जरूरी नाहीं.

तक्षशीला हें खरोखरी एक शहर नाहीं, तर निरनिराळ्या काळीं वसविलेल्या तीन नगरांचा समुदाय आहे. व हल्लीं या तिन्ही शहरांचे तट व तेथल्या इमारती व इतर वस्तु सांपडल्या आहेत.

अगदी सर्वांत जुनें शहर हल्लीं ज्याला भीर टेकडी म्हणतात तेथें होतें. सराईकाला या स्टेशनकडून निघालें म्हणजे हीच टेकडी प्रथम लागते. हें शहर शिकंदराच्या स्वारीपूर्वीं किती तरी शतकें वसविलेलें असावें. या म्हणण्याच्या प्रत्यंतरास पुष्कळ वस्तु आतां सांपडल्या आहेत. शिकंदराच्या स्वारीनंतर व ग्रीक लोकांनीं या प्रांतांत आपलें राज्य स्थापल्यानंतर ख्रिस्तीशकापूर्वीं दोनशेंच्या सुमारास हतियाल टेकडीवर व त्या टेकडीला लागून असलेल्या मैदानावर सिरकप नांवाचें नवीन शहर वसविण्यांत आलें. या शहराच्या तटबंदीची सभोंवारची भिंत व शहरांतील रस्ते व दुतर्फा घरें ही सर्व आतां सांपडलीं आहेत. या शहराच्या पूर्वेस आणखी एका शहराचा अवशेष सांपडला आहे. या शहराचें नांव सिरसुख असें होतें. हें शहर कुशन घराण्याच्या कनिष्क राजाच्या कारकीर्दींत वसविलेलें आहे, असें तेथें सांपडलेल्या वस्तूंवरून ठरत आहे. या तीन शहरांच्या अवशेषाखेरीज किती तरी बुद्धकालीन स्तूप व विहार वगैरे इमारती व देवळें या भागांत सांपडली आहेत. अर्थात् हा सुमारें आठदहा मैलांच्या घेरांचा भाग पुराणवस्तुसंशोधनाच्या दृष्टीनें फारच महत्वाचा आहे. व आतांपर्यंतच या सर्व भागांत सांपडलेल्या वस्तूंनीं हिंदुस्थानच्या पूर्वइति-

हासजुळणीस मदत केली आहे व जसजसें खोदकाम जास्त होऊन आधिक आधिक अवशेष सांपडतील तसतसा हिंदुस्थानच्या इतिहासाच्या हजार वर्षांच्या काळावर जास्तजास्त प्रकाश पडेल यात शंका नाही.

इतका विस्तीर्ण प्रदेश सावकाशपणे पहावयाचा म्हटले तर सहज दोन-चार दिवस पाहिजेत. आम्हांला दोनचार तासापेक्षा जास्त अवधी नव्हती. तेव्हां येवढ्या थोड्या अवकाशांत इमारती व शहराचे अवशेष वगैरे जें कांहीं आम्ही पाहिले तेवढ्यांचेच वर्णन येथें देणें योग्य आहे.

वर सांगितलेच आहे, सराईकाला स्टेशनकडून निघाले म्हणजे प्रथमतः भीर टेकडी लागते. या टेकडीवर पुष्कळ ठिकाणी खोलखोल खणलेले होतें व त्यांत बुद्धकालीन स्तूप विहार व इतर इमारती याचे अवशेष व मोडके व अर्धवट स्थितींत राहिलेले भाग दिसत होते; पण या भागात विशेष कांही पाहण्यासारखे नाही असें मार्गदर्शकाकडून समजल्यामुळे आम्ही तडक हतीयाल टेकडीच्या बाजूनें धर्मराजीका नावाच्या प्रचंड स्तूपाकडे गेलो. हा स्तूप सांचीच्या स्तूपाप्रमाणे फार मोटा आहे. हा पूर्वी मातीत गडदलेला होता पण आता तो मोकळा केलेला आहे. सांचीच्या स्तूपाप्रमाणे याचे सभोवती प्रचंड कठडा व तोरणं माहीत. पण सांचीच्या स्तूपा-प्रमाणे प्रदक्षिणेच्या मार्गाला चार दारं आहेत व ती पूर्व, पश्चिम, उत्तर व दक्षिण या चार दिशा बरोबर साधून बांधलेली आहेत. मुख्य स्तूप व त्याचा प्रदक्षिणामार्ग याचे सभोवती लहानलहान स्तूप किती तरी आहेत. यामुळें सांचीच्या स्तूपाच्या प्रदक्षिणामार्गाप्रमाणे हा मार्ग खुला वाटत नाहीं; तर हल्लींच्या काळच्या देवळाच्या गाभाऱ्याच्या सभोवारच्या प्रदक्षिणा-मार्गासारखा तो वाटतो. मुख्य स्तूपाचे बाजूवर व प्रदक्षिणेच्या मार्गाच्या दुसऱ्या बाजूवर किती तरी दगडीनक्षीचे काम दृग्गोचर होते. त्याप्रमाणेच या स्तूपाच्या सभोवारच्या दगडी भिंतीची रचना निरानिराळ्या पद्धतीची आहे. यामुळें निरनिराळीं बांधकामे केव्हां केव्हा रचली गेली याची अट-कळ करतां येते. या बांधकामांत कमानी व तीनपानी महीरपी दृग्गोचर होतात. यावरून व ग्रीक वास्तुकलेच्या दुसऱ्या खुणावरून या काळी हिंदु वास्तुकलेचा व ग्रीक-वास्तुकलेचा संबध घडून हिदु वास्तुकलेवर ग्रीक-

कलेनें थोडाफार पगडा बसविला होता असें दिसते. या मोठ्या स्तूपास-भोंवतीं व त्याचे आसपास इतके स्तूप, विहार व इतर इमारती आहेत कीं त्यांचें वर्णन करणें अशक्यप्राय आहे. पण तक्षशीलेच्या शोधापासून जुन्याकाळच्या इमारती व वास्तुकलेचे नमुने सांपडले आहेत इतकेंच नाहीं तर खोदकाम चालूं असतां कित्येक नाण्यांनीं व इतर तत्कालीन वस्तूनीं भरलेलीं भांडीं सांपडलेलीं आहेत; त्याप्रमाणे कित्येक फुटलेल्या स्तूपांम-धून सोन्याच्या, रूप्याच्या व इतर धातूच्या पेट्या सांपडलेल्या आहेत व इमारती व वास्तुकलेचे नमुने यांपेक्षां या इतर वस्तूचें ऐतिहासिकदृष्ट्या जास्तच महत्व आहे. कारण या वस्तूनीं तक्षशीलेच्या व अप्रत्यक्षपणे हिंदु-स्थानच्या जुन्या इतिहासावर किती तरी प्रकाश पडला आहे. या वस्तूंमध्यें खुद्द बुद्धाच्या दांताचे व हाडाचे अवशेषही सांपडलेले आहेत. मुख्य स्तूपाच्या पश्चिमबाजूच्या एका लहान स्तूपाच्या मध्यभागीं बुद्धाच्या हाडाचे अवशेष सांपडले. हे अवशेष इतके महत्त्वाचे होते की, ते अवशेष १८१७ च्या फेब्रूवारी महिन्यांत व्हाईसरॉय लार्ड चेम्सफर्ड यांनीं लंकें-तील बुद्ध लोकांना नजर केले व त्यांनीं ते अवशेष कॅंडी येथील बुद्धाच्या दांताच्या अवशेषाच्या मंदिरांत मोठ्या भक्तिभावाने ठेविले आहेत.

या लहान स्तूपाच्या पश्चिमेस पांचसहा लहानलहान खोल्या आहेत. त्यांपैकीं एका खोलींत एक लहानशी सोन्याची डबी सांपडली व तीमध्ये एक लेख सांपडलेला आहे. तक्षशीलेंत सांपडलेल्या पुराणवस्तूंमध्ये हा लेख म्हणजे एक अपूर्व शोध आहे. हा लेख खरोष्ट्री भाषेत असून त्या लेखाचा काळ इसवी सन ७८ हा आहे. त्या लेखाचा सारांश असा आहे.

“ आझीसच्या १३६ व्या वर्षीं आषाढाच्या पौर्णिमेस नोच नगरांत राहणाऱ्या लोतप्रियाच्या मुलाने तक्षशीलेतील धर्मराजिकास्तूपाच्या बोधिसत्व विहारात बुद्ध देवाचे अवशेष राजाधिराज महाराज कुशन यांच्या आरोग्याकरितां ठेविले आहेत. ”

या खोल्याच्याहि पलीकडे असलेल्या एका खोलींत काळ्या, पांढऱ्या, पिवळ्या व निळ्या रंगाच्या काचेच्या विटांची फरशी केलेली मिळाली आहे. यावरून काचकामाची कला हिंदुस्थानांत फार पूर्व काळापासून

ठाऊक होती असें सिद्ध झालें आहे. इतकेंच नाहीं तर चीनमध्यें काच- कामाची कला उत्तरहिंदुस्थानांतून आली या परंपरागत समजाचें या शोधानें समर्थन होत आहे.

मुख्य स्तूपाला आम्ही प्रदक्षिणा घालून स्तूपाच्या उत्तरेच्या उंचवट्या- कडे गेलों. तेथून या सर्व भागांत खोदकाम करून सांपडलेले किती तरी वास्तुकलेचे नमुने दृग्गोचर होतात. तसेंच येथून बऱ्याच दूरचा भाग दिसून येतो व त्यावरून तक्षशीलेच्या प्राचीन विस्ताराची उत्तम कल्पना मनांत येते.

धर्मराजिका स्तूप व त्याच्या आसपासच्या इमारती पाहिल्यावर आम्ही डाव्या बाजूकडे वळलों व हत्तीयाल टेकडीकडे चाललों. इकडे जातांना साफ रस्ता नाहींच म्हटलें तरी चालेल. बहुतेक रस्ता दगडाळ व खाच- खळग्याचा आहे. पण हा रस्ता टाकून टेकडीच्या माथ्यावर आलें म्हणजे आणखी एक मोठा स्तूप लागतो. हा स्तूप एकटाच आहे. धर्मराजिका स्तूपाप्रमाणें याचे आसपास व सभोंवार इमारती नाहींत. हा स्तूप बराच उंच आहे व एकावर एक असे तीन चबुतरे केले असून मग त्यावर स्तूप बांधला आहे. या स्तूपाचें नांव कुनाल स्तूप असे आहे. हा स्तूप अशो- कानें आपल्या कुनाल नांवाच्या मुलाचें स्मारक म्हणून बांधला अशी दंत- कथा आहे. तक्षशीलेंत हुएन सँग राहिला होता तेव्हां त्यानें हा स्तूप पाहिला होता व त्याचें वर्णनहि त्यानें आपल्या प्रवासवृत्तांत दिलें आहे. तसेंच या स्तूपाच्या नांवाबद्दलची दंतकथाहि हुएनसंगनें दिली आहे. ही दंतकथा अशी आहे.

आपली पतिव्रता पत्नी असंधिमित्रा इच्या मरणानंतर अशोक राजानें आपल्या उत्तर वयांत तिष्यरक्षिता नांवाच्या दुर्वृत्त व उंच्छृखल तरुणीशीं लग्न केलें. अशोकाला पहिल्या पत्नीपासून झालेला कुनाल नांवाचा मुलगा होता. या मुलाचे डोळे फारच सुंदर होते. तिष्यरक्षिता या तरुण मुला- कडे कामुक दृष्टीनें पाहूं लागली. आपल्या सावत्र आईच्या त्या विषयी चेष्टांबद्दल त्या धर्मशील तरुणानें आपल्या सावत्र आईची चांगली कान- उघडणी केली. यामुळें तिष्यरक्षिता या मुलाचा द्वेष करूं लागली व तिनें

आपली प्रार्थना नाकारल्याबद्दल या मुलाचा सूड घेण्याचा कट केला. तिने अशोकाशीं साखरपेरी भाषण करून दूरच्या तक्षशिला प्रांताच्या कारभारावर देखरेख करण्याकरितां कुनालाला पाठविण्याबद्दल राजाचे मन वळविले. राजकुमारानें राजाची आज्ञा शिरसा वद्य मानून तक्षशीलेस जाण्याचे ठरविले. जातांता राजाने राजकुमारास सांगितले की, मी जे हुकूम तुला पाठवीन त्यांवर माझ्या दांताचा ठसा उठवीन तरी असा ठसा पाहून हुकुमाच्या खरेपणाबद्दल आपली खातरी करून त्याप्रमाणे वागत जा. तिष्यरक्षिता आपला कट पार पाडण्याची संधि पहात होती.

तक्षशीलेतील राजकुमाराच्या प्रधानाच्या नांवाने एक हुकूम तिष्यरक्षितेनें तयार केला. त्यांत हुकूम पोचतांच राजकुमाराचे डोळे काढून टाकून त्याला व त्याच्या बायकोला रानांत सोडून द्यावे असा मजकूर होता. तिष्यरक्षितेने तो हुकूम बंद करून त्यावर तांबडी लाख घातली व राजा निजला असतां चोरून त्याच्या दांताचा ठसा लाखेवर उठवून घेतला व ताबडतोब तो हुकूम तक्षशीलेस पाठवून दिला. प्रधानांना तो हुकूम मिळाल्यावर त्यांना काय करावे ते सुचेना. प्रधानांच्या मनाची चलबिचल पाहून राजकुमाराने त्यांना त्याचे कारण विचारले. त्यांनी हुकुमांतला मजकूर सांगितला व पुनः पाटलीपुत्र शहराकडे माणूस पाठवून राजाज्ञेच्या खरेपणाबद्दल चवकशी करू व तेथपर्यंत रामकुमारानीं आमच्या ताब्यांत राहावे असें म्हटलें. परंतु राजकुमार म्हणाला " जर माझ्या वडिलांनीं मला मारून टाकण्याचा हुकूम केला आहे तर तो मान्य केलाच पाहिजे. या हुकूमावर माझ्या वडिलांच्या दातांचा ठसा आहे. तेव्हां या हुकुमाच्या खरेपणाबद्दल शंका कसली ? तरी तुम्ही हुकुमाप्रमाणें वागण्यास विलंब करूं नका. " नंतर राजकुमारानें एका अतिशूद्रास आपले डोळे काढण्याचा हुकुम केला. हुकुमाची ताबडतोब अंमलबजावणी झाली. आंधळा राजकुमार व त्याची पतिव्रता स्त्री भिक्षा मागत वाट फुटेल तिकडे चालली. जातांजातां ती पाटलीपुत्र शहराला येऊन पोंचली. तो आंधळा राजकुमार आपल्या मनाशीं म्हणाला " भूक व थंडीवारा यांपासून मला किती दुःख होत आहे. मी राजकुमार होतों; आतां भिकारी झालों आहे.

आपली ओळख पटवून आपल्यावर नाहक आलेल्या आरोपाचें परिमार्जन करतां येईल तर किती बहार होईल." त्याने राजवाड्याच्या आंतल्या चौकांत आपला शिरकाव करून घेतला व तेथे पोंचल्यावर त्याने वीण्यावर एक शोकरसात्मक गाणे गाईले. राजाने ते गाणे ऐकले व आपल्या मुलाचा तो आवाज आहे असे ओळखून राजाने गाणारास आपल्याकडे बोलावून घेतले. राजाने जेव्हां आपल्या अध झालेल्या मुलाला पाहिले तेव्हां त्याला अतोनात दुःख झाले व त्याने कोणाच्या कौटिल्यामुळे हे सकट तुझ्यावर आले असे राजकुमाराला विचारले. राजकुमाराने उत्तर दिले. 'आपल्याच हुकुमाने हे घडून आले.' अशोक राजाने तिष्यरक्षितेचें हें कौटिल्य आहे हे जाणले. त्याने तिष्यरक्षितेला जिवंत जाळण्याची शिक्षा दिली व या कटांतील इतर साथीदारांनाही कडक शिक्षा दिल्या. नतर अशोक राजाने राजकुमारास बुद्धगया येथे महाबोधी वृक्षाखालीं राहणाऱ्या घोष नांवाच्या बुद्धभिक्षूकडे नेले. व राजकुमाराचे डोळे परत आणण्याकरितां प्रार्थना केली. दुसऱ्या दिवशी पुष्कळ मडळी माझ्या धर्मप्रवचनाचे श्रवण करण्यास बोलवावी व प्रत्येकाने अश्रु साठविण्याकरितां एक भांडे बरोबर घेऊन यावे अशी घोष भिक्षुने आज्ञा केली. दुसरे दिवशी स्त्रीपुरुषांचा मोठा जमाव जमला व घोष भिक्षूच्या प्रवचनाने प्रत्येकाच्या डोळ्यास टिपें आल्यावांचून राहिली नाहीत. नतर या सर्व अश्रूचें पाणी भिक्षुने एका सोन्याच्या भांड्यांत घातले व तो म्हणाला "जर मी आज सांगितलेल्या गोष्टी खोट्या असतील तर आहे या स्थितींत फरक होणार नाहीं. पण जर मी सत्यधर्म प्रतिपादन केला असेल तर या अश्रुजलाने धुतल्यावर राजकुमाराचे डोळे पूर्ववत होतील." या नंतर कुनालानें त्या अश्रुजलानें आपले डोळे धुतले व त्याची दृष्टि पूर्ववत् झाली.

हा कुनालस्तूप सिरकप शहराच्या तटाशींच आहे. या शहराचा तट हत्तीयाल टेकडी व त्याच्या जवळचें मैदान या सभोंवतीं आहे. आतां हा सर्व मोकळा करण्यांत आला आहे. टेकडी उतरून खालीं मैदानावर आलें म्हणजे शहराचें प्रवेशद्वार लागते. या प्रवेशद्वारांतून बरेंच पुढें गेल्यावर

मोठा एक वाडा लागतो. यांत कितीतरी दालनें, दिवाणखाने व खोल्या दृष्टीस पडतात. हा या शहरांतला राजवाडा होता. जरा पुढे गेल्यावर एक लांबचलांब रस्ता लागतो व त्याच्या दुतर्फा घरें लागतात. हा रस्ता पाहून आम्हांला रायगड किल्यावरील वस्तीची आठवण झाली. तेथल्या-प्रमाणें येथलीं घरें रस्त्यापासून फार उंच दिसलीं. या रस्त्यामधून जात जात आम्ही शहराच्या तटाच्या उत्तरेच्या दरवाजाकडे आलों व त्या दर-वाजांतूनच आम्ही शहराबाहेर पडलों. तक्षशीलेचे सांपडलेलें सिरसुख नांवाचें तिसरें शहर व त्याच्याहि पलीकडे सांपडलेले वास्तुकलेचे मासले येथून बरेच दूर असल्याचें मार्गदर्शकानें सांगितल्यामुळें आम्ही तिकडे जाण्याच्या भानगडींत पडलों नाहीं.

तक्षशीला या पूर्वकालीन विद्यापीठाकरितां प्रसिद्ध असलेल्या शहराचें इतकें तरी दर्शन आपल्याला घडलें यांतच समाधान मानून आम्ही तडक सराईकाला स्टेशनवर आलों.

आतां आपण तक्षशीलेच्या पूर्वपीठिकेकडे पाहूं. मथुरेप्रमाणें तक्षशीला हें शहर फार पुरातन काळचें आहे असे दिसते. तक्षशीलेचा उल्लेख महा-भारतांतसुद्धां आहे. जनमेजय राजानें तक्षशीला काबीज केली असा उल्लेख जनमेजयाच्या सर्पसत्राच्या वर्णनाच्या ठिकाणीं आला आहे. रामा-यणांत तर तक्षशीला शहराच्या स्थापनेची हकीकत खालील श्लोकांत आली आहे.

हतेषु तेषु सर्वेषु भरतः केकयीसुतः ।
निवेशयामास तदा समृद्धे द्वे पुरोत्तमे ॥
तक्षं तक्षशीलायां तु पुष्कलं पुष्कलावते ।
गन्धर्वदेशे रुचिरे गान्धारविषये च सः ॥

" सर्व गन्धर्व मारल्यावर कैकयीचा मुलगा भरत यानें तक्षशीला व पुष्कलावत अशीं दोन समृद्ध शहरें वसविलीं व गन्धर्व देशांतील तक्षशी-लेंत त्यानें आपल्या तक्ष मुलाची स्थापना केली व गान्धार देशांतील पुष्क-लावतांत पुष्कलाची स्थापना केली."

कालिदासानें रामायणांतील ही हकीकत आपल्या रघुवंशांत खालील श्लोकांत थोडक्यांत पण खुबीदार रीतीनें ग्रथित केली आहे.

भरतस्तत्र गधर्वान् युधिनिर्जित्य केवलान् ।
आतोद्यान् ग्राहयामास समत्याजयदायुधं ॥
स तक्ष-पुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।
अभिषिच्याभिषेकार्हौ रामान्तिकमगात् पुनः ॥

" त्या ठिकाणी भरताने लढाईत सर्व गन्धर्वांचा पराजय केला व आपलीं आयुधे त्यांना टाकून द्यावयास लावून आपली वाद्यें घ्यावयास लाविले. त्याने अभिषकास योग्य अशा आपल्या तक्ष व पुष्कल या नांवांच्या मुलांची तक्षशीला व पुष्कलावत या राजधान्यांमध्ये प्रस्थापना करून तो परत रामाजवळ गला. "

यापुढें इतिहासकाळाकडे पाहूं लागले असतां असे दिसते कीं, ख्रिस्ती-शकापूर्वी पांचशे वर्षांपूर्वी तक्षशीला परशीयाच्या राजाच्या ताब्यांत आली होती. कारण परसीपोलीस येथील डरायस राजाच्या शिलालेखांत नव्यानें स्थापलेल्या हिंदुस्थानच्या सुभ्याचा उल्लेख आहे. हा सुभा म्हणजे सिंधप्रांत व सिंधुनदीच्या पूर्वेकडला थोडासा भाग यांमिळून झालेला असावा असें म्हणणें आतां प्राप्त आहे. कारण तक्षशीलेंत पुराणवस्तु खणून काढतांना ख्रिस्तीशकापूर्वींच्या चारशें किंवा पांचशें वर्षांच्या सुमाराचा एक शिला-लेख सांपडला आहे व त्याची लिपी आरमईक म्हणजे परशीयन लिपी-सारखी आहे. या लिपीवरून परशीयाचा अंमल तक्षशीलेत झाला होता असें ठरून डरायसच्या शिलालेखाचा खरेपणा सिद्ध होतो; पण पुढील काळांत तक्षशीला एक मोठें विद्यापीठ या नात्यानें प्रसिद्ध होतें असें बुद्ध-जातककथांवरून दिसून येतें.

शिकंदर बादशहाच्या स्वारीच्या वेळीं आंभी नांवाचा राजा तक्षशीलेंत राज्य करीत होता. शिकंदराची स्वारी सिंधूच्या अलीकडे आल्यावर तक्षशीलेच्या राजानें शिकंदराचें मांडलिकत्व पतकरलें व शिकंदर इसवीसनापूर्वी ३२६ या वर्षी पोरस राजावर मोहीम करण्यापूर्वी तक्षशीलेंत कांहीं दिवस राहिला

होता हे इतिहासप्रसिद्धच आहे. परतु पजाबावरील शिकंदर बादशहाचा अंमल त्याच्या मरणानतर लवकर नाहीसा झाला. कारण मगधाचे राज्य चंद्रगुप्त मौर्य यानें मिळविले व त्याने ग्रीक लोकाना हिंदुकुश पर्वतापलीकडे घालवून दिले व तेथपर्यंतच्या मुलुखावर आपला सक्त अमल बसविला. अर्थात् तक्षशीला व त्या सभोंवतालचा प्रदेश मगध साम्राज्यांत अन्तर्भूत झाला. चद्रगुप्ताचा मुलगा बिंदुसार याचे कारकीर्दींत अशोक राजकुमार तक्षशीलेस त्या प्रांताचा सुभेदार होऊन आला. पुढे अशोकाच्या कारकीर्दीत तक्षशीलेस बुद्धधर्माचे फारच प्राबल्य वाढले. अशोकाच्या मरणानतर मगधाच्या साम्राज्यास उतरती कळा लागली व बकट्रिया येथे स्थाईक झालेल्या ग्रीक राजांनी पुन: पजाब प्रात सर केला व तक्षशीला येथे ग्रीक राजे झाले. तक्षशीलेवर ग्रीक अमल सरासरी शभर वर्षे होता. याच काळांत भीरटेकडी नांवाच्या स्थळीं जे तक्षशीला शहर होते ते मोडकळीस येऊन त्याचे हल्ली सिरकप म्हणून शोध लागलेल्या ठिकाणी स्थलांतर झालें व तेथे नवें शहर वसविले गेले. ग्रीक अमलानतर तक्षशीलेवर शकलोकांचा अंमल सुरू झाला. हाही सुमारे शभर वर्षे टिकला. पुढे कुशन घराण्याचें मोठे साम्राज्य या भागांत झाले व तक्षशीला कुशन राजाच्या ताब्यात गेली. कुशन घराण्यातील सर्वात पराक्रमी व बलाढ्य राजा जो कनिष्क याच्या कारकीर्दींत तक्षशीलेचे आणखी एकदा स्थलांतर होऊन त्याने सिरसुख नांवाचे नवे शहर वसविले. कुशन घराण्याचें राज्यवैभव सरासरी दोनशे वर्षे टिकलें. पण वासुदेव या नांवाच्या कुशन घराण्यांतील राजाच्या मरणानतर कुशनांचे राज्यवैभव नष्ट झालें. वासुदेव कुशन याच्यावर हिंदुधर्माचा पगडा बसला व एव्हांपासून तक्षशीलेत बुद्धधर्माचें वर्चस्व कमी झालें. पुढें मग यावर गुप्त घराण्याचे राजे झाले. त्यांनीं सर्व हिंदुस्थान काबीज केलें व हिंदुधर्माचें पुनरुज्जीवन केलें. त्यांच्या कारकीर्दींत फेहायन हा तक्षशीलेस आला होता. तेथे अजून बुद्ध धर्माचें बरेच प्राबल्य होतें. गुप्त साम्राज्याचा व त्यांच्या संस्कृतीचा नायनाट हूण लोकांच्या स्वाऱ्यांनीं केला. व त्या लोकांनीं शहरांची जाळपोळ व नासधूस केली. तेव्हांपासून तक्षशीलेचें विद्यापीठ या नात्यानें महत्त्व कमी झालें व शह-

रहि मोडकळीस येऊन ते नामशेष झाले. हुएन् सगाच्या काळी तक्षशीलेचे वैभव नष्टप्रायच झाले होते. पुढच्या काळांत तर या प्रसिद्ध विद्यापीठाचा जो मागमूस व टावठिकाण नाहीसा झाला तो अगदी अर्वाचीन काळापर्यंत टिकला. इंग्रज अमलांतील पुराणवस्तुसंशोधनाच्या उद्योगानें या फार पुरातन शहराचा शोध लागला आहे व या स्थळीं सापडलेल्या पुरातन वस्तूंनी हिंदुस्थानच्या इतिहासावर नवा नवा प्रकाश पडूं लागला आहे. अशी तक्षशीलेची विविधस्थित्यंतरानीं युक्त पूर्वपीठिका आहे. असो.

पेशावराला श्रीयुत गोगटे या नावाचे एक सबअसिस्टंट सर्जन तेथल्या मराठा पलटणीत होते, त्यांच्याकडे उतरावयाचे आम्ही ठरविले होतें. 'पेशावराला तीन वाजतां आम्ही येऊं,' अशी तार त्यांना करून आम्ही गाडींत बसलों, व गाडी चालू झाली.

कॅंबेलपुर स्टेशन सोडल्यावर लागलीच टेकड्यांची रांगची रांग दृग्गोचर होऊं लागली; खडकाळ व उंचवट अशा भागांतून गाडी जाऊं लागली, व लवकरच अटक स्टेशनवर गाडी येऊन पोहोचली. आम्ही गाडींतून खाली उतरतो, तोंच गाडी फू फू करीत पुढें निघून गेली.

ज्या ठिकाणाचे नांव वयाच्या दहाव्या वर्षापासून मला अवगत होतें, ज्या ठिकाणी पोहोंचून आपल्या भगव्या झेंड्याचे निशाण रोवल्याबद्दल सर्व मराठ्यांना अजूनहि अभिमान वाटतो, माझ्या प्रवासाचा बेत ठरल्यापासून ज्या ठिकाणचा मला सारखा निदिध्यास लागला होता, त्या ठिकाणी एकदां आपण सुखरूप येऊन पोहोचलो, हे पाहून आम्हांला किती आनंद झाला म्हणून सांगूं? आमच्याबरोबर कॅंबेलपुरच्या वकीलसाहेबांनीं आपले चिरंजीव पाठविले होते, व अटकेच्या किल्ल्यावरील कमांडरला चिठीहि दिली होती; तेव्हां आम्ही स्टेशनवर सामान ठेवून टांगा करून तडक अटक किल्ल्याकडे गेलों.

स्टेशनापासून किल्ला सुमारें पाऊण मैल आहे. अटकेचा किल्ला म्हणजे सिंधूनदीच्या तीराला ज्या टेकड्या आहेत, त्यांच्या सभोंवार एक तट बांधलेला आहे. नदीच्या प्रवाहापासून जी तटाला सुरवात होते ती टेकडीच्या थेट माथ्यापर्यंत जाते. यामुळें किल्ल्याच्या तटामध्यें उंचसखलपणा

अत्यंत आहे; शत्रु नदी उतरून अलीकडे येऊं लागल्यास त्याला प्रतिबंध करण्याकरितां हा किल्ला अकबरबादशाहानें सन १५८१ मध्यें बांधला. आम्ही कमांडरला चिठ्ठी दाखवून त्यावर परवानगीची सही घेऊन इंग्रज शिपायांच्या पाहाऱ्यांतून आंत गेलों. किल्ला कांहीं फार मोठा नाहीं. अटक गांवची वसती किल्ल्याला लागूनच नदीच्या कडेला आहे. टेकड्या व नदीचा तीर यांमध्यें खुली जागा फारच थोडी आहे. हें पूर्वी जिल्ह्याचें ठिकाण होतें. पण संकुचित जागेमुळे येथें वसती वाढवावयाला अवसर नसल्यामुळें उघड्या जागेवर असलेल्या कॅंबेलपुर या गांवीं जिल्ह्याचें ठिकाण नुकतेंच करण्यांत आलें आहे.

आम्ही तटातटानें बहुतेक सर्व किल्ला फिरलों. किल्ल्याच्या तटावरून सिंधू नदीचा देखावा अवर्णनीय दिसतो. उजव्या हाताला टेकड्यांच्या पलीकडे सिंधुनदीचें पात्र फारच रुंद व म्हणूनच प्रवाह शांत आहे. अटकच्या शेजारींच सिंधु व काबूल या नद्यांचा संगम झाला आहे. ही नदीहि सपाट प्रदेशावरून येते. याप्रमाणें सपाट प्रदेशावरून संथपणे व प्रशस्तपणें या नद्या वहात येऊन मग तेथें एकमेकींना मिळून अटकेजवळच्या टेकड्यांत जणूं काय घुसत आहेत, असा येथे भास होतो. कारण, अटकेच्या दोनाहि बाजूंना उंचउंच टेकड्या आहेत, व सिंधु नदी या उंचउंच टेकड्यामधल्या अरुंद मार्गानें व म्हणूनच विलक्षण वेगानें जाऊं लागते. रुंद व मोकळ्या पाटानें वहाणाऱ्या पाण्याच्या प्रवाहाला अरुंद नळ लावला, म्हणजे जशी पाण्याची स्थिति होते, तशी येथें सिंधूची स्थिति झाली आहे. यामुळें या ठिकाणीं नदीचें पात्र अरुंद आहे, पण प्रवाहाचा वेग व पाण्याची खोली, हीं कल्पनातीत आहेत.

आम्ही तटावरून निरनिराळ्या बुरुजांवरून येथली शोभा पहातपहात खालीं येत होतों. अलकिडे व पलीकडे निर्वृक्ष व जांभळटकाळसर खडकांच्या त्या प्रचंड टेकड्या, आणि मध्यें नजर न ठरणाऱ्या वेगानें वाहणारी ती सिंधु नदी, हीं पाहिलीं, म्हणजे या ठिकाणाला 'अटक' हें नांव कां पडलें असावें हें तेव्हांच ध्यानांत येऊन आपल्या लोकांना अटक हें हिंदुस्तानचा शेवट असें कां वाटे, व अटकेला झेंडे नेणें म्हणजे सर्व

हिंदुस्तान काबीज करणें असें कां वाटे याचाहि सहज उलगडा होतो.

याच नदीच्या पर्शियन उच्चारावरून सिधुनदीपलीकडील देशाला ' हिंदुस्तान ' असें नांव मिळालें, व हिंदुस्तानची ही स्वाभाविक मर्यादाच आहे. सिंधु नदी टाकली, कीं, पूर्वीचा गांधार देश लागे. आतां त्याला ' वायव्यसरहद्दीवरचा प्रांत ' म्हणतात. या टेकड्यांवर सैन्य ठेवून जर नदीचा मार्ग बद केला तर हिंदुस्तानच्या वायव्य टोंकाची नाकेबदी केल्याप्रमाणें आहे, व म्हणूनच अकबरबादशाहाने आपल्या साम्राज्याच्या संरक्षणाकरितां येथे हा किल्ला बांधला.

तटावरून खाली येतांयेतां आम्ही अगदी नदीच्या किनाऱ्याजवळ आलों. तेथें लहानसा घाट होता. त्याच्या पायऱ्या उतरून अगदी पाण्याजवळ गेलों, व प्रवाहांत हात घातला, तों बर्फासारखे अगदीं थंडगार पाणी हाताला लागले. पाणी धूसर रगाचे दिसलें. कारण, वरून येतांना पाण्यांत रेती पुष्कळच मिसळलेली असते. आम्ही उभे होतों, त्याच्या समोर नदींतील नाव लागण्याची जागा होती. येथें प्रवाह कांही फारसा रुंद नाहीं; पण पाण्याला ओढ फार असल्यामुळे समोरासमोर येणें शक्यच नाही. त्या तीरावरून या तीरावर यावयाचे म्हणजे किती तरी वांकडेवांकडे यावे, तेव्हां पैलतीराला पोंहोचणे शक्य आहे, असें आम्हांला दिसून आलें.

या घाटावर आम्ही थोडा वेळ थांबलों; पण त्या सर्व वेळात माझ्या मनांत किती तरी विचार येत होते ! हल्लींच्या आम्हां हिंदु लोकांचे फार जुने पूर्वज आर्यलोक ही नदी ओलांडून हिंदुस्तानांत आले, तेव्हांपासून त्यांना या नदीचे कौतुक वाटत आले आहे. या नदीचा देखावाच असा आहे, कीं, तो पाहून तिच्याबद्दल आश्चर्य व आदर वाटण्याखेरीज गत्यतरच नाहीं ! या नदीचा या ठिकाणचा जोर, तिचा घो घो आवाज व तिची एकंदर गति हीं अवर्णनीय आहेत. याच ठिकाणीं पूर्वऋषींनीं सिंधूच्या देखाव्याने आश्चर्यचकित होऊन वेदांतील वर्णनें केलीं असलीं पाहिजेत असें मला वाटलें. ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडलांतलें सिधूच्या वर्णनाचें एक प्रसिद्ध सूक्त आहे.

या सूक्तांत पजाबांतील बहुतेक नद्या, गांधार देशांतील दोन नद्या, आणि मध्यदेशांतील दोन नद्या इतक्यांचीं नांवे आलीं आहेत. यावरून त्या काळीं आर्य लोकांना हिंदुस्तानच्या कोणत्या भागाचें ज्ञान होतें, हे कळून येतें. हे सूक्त या नद्यांचीं स्तुति करण्याच्या उद्देशानें केलेले आहे; पण त्यांत मुख्यतः सिंधूला आवाहन केलेलें आहे. त्याचें भाषांतर असें—

१. हे नद्यांनो ! यजमानाच्या घरीं कवि तुमच्या सर्वोत्कृष्ट महिम्याचें वर्णन करतो. सातसात अशा त्या तीन मार्गांनीं वहातात. वाहाणाऱ्या (नद्यां) मध्यें सिंधु आपल्या सामर्थ्यानें श्रेष्ठ आहे.

२. हे सिंधु. जेव्हां तूं अन्नाकडे वहात गेलीस, तेव्हां तुला जाण्याकरितां वरुणानें मार्ग खुले केले. तूं उंच व निमुळत्या मार्गानें भूमीवर येतेस, म्हणून तूं या सर्व जाणाऱ्यांच्या (नद्यांच्या) अग्रभागीं जातेस.

३. तुझा (धोधो) आवाज जमिनीवरून आकाशांत जातो. ती सिंधु आपला अनंत असा जोर (लाटा) तेजस्वितेनें उसळाविते. जेव्हां सिंधु डुरकणाऱ्या बैलाप्रमाणें येते, तेव्हां (तिचा आवाज) मेघांतून होणाऱ्या वृष्टीच्या गर्जनेप्रमाणें होतो.

४. हे सिंधु ! ज्याप्रमाणें आई मुलांकडे किंवा दुधासह गाई (वासरांकडे) जातात, त्याप्रमाणें शब्द करणाऱ्या (नद्या) तुझ्याकडे जातात. तूंच युद्धकुशल राजाप्रमाणें दोन्ही बाजू पुढें नेतेस व निमुळत्या जाणाऱ्या नद्यांच्या अग्रभागीं तूं जातेस.

५. हे गंगे, यमुने, सरस्वति शुतुद्रि (सतलज) परुष्णासिह (रावीसह) माझ्या स्तवनाचा स्वीकार करा. हे मरुद्वृधे (सिंधु?) असिक्नी (चिनाब) सह वितस्ते (झेलम) सह व अर्जाकिये (बियास) सुषोमेसह माझें (स्तवन) ऐका.

६. हे सिंधु, तृष्टामा, रस, श्वेता सुसर्तू याच्याशीं वाहण्याकरितां प्रथमतः संगत होऊन मग कुभेसह (काबूल नदी) क्रुमुशीं (कुरुम) व मेहत्नूसह गोमतीशीं संगत हो. नंतर तूं या सर्व नद्या घेऊन पुढें जातेस.

७–८. सरळ जाणारी आणि (एणी नांवाच्या हरणासारखी) चपलतेनें वहाणारी, देदीप्यमान, अशी सिंधु आपल्या महिम्यानें विस्तीर्ण प्रदेशचे प्रदेश भरून टाकते. अप्रतिहत कर्तृत्ववान् नद्यां-मध्यें श्रेष्ठ घोडीसारखी चित्राविचित्र व युवतीसारखी दर्शनीय; अश्व, रथ, कार्पासवस्त्र, अन्न, सुवर्ण, लोंकर, सीलमा (नांगराचा फाळ बांधावयाच्या दोरीची वनस्पति) यांनीं संपन्न व सुकृति, तरुण, सुभग अशी सिंधु मधु पोषण करणाऱ्या (ओषधी) नीं आपलें अवगुंठन करते.

९. सुखद अश्वांनीं युक्त असा रथ सिंधु जोडते. त्या रथांत बसून ती आम्हांला या युद्धांत अन्नधन देवो. अप्रतिहत स्वयंकीर्ति-मान् शक्तिमान् अशा या रथाचा महिमा (लोक) गातात.

या सूक्तात किती तरी नद्यांची नांवे आलेली आहेत. त्यांपैकीं सर्वांची हल्लींच्या नावाशी संगति जोडलेली नाहीं. तरी पण या सूक्तांत पंजाब, गांधार व मध्यदेश या प्रदेशांतील बहुतेक नद्यांचा उल्लेख आलेला आहे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे, व यावरून वेदकाळीं इतक्या प्रांतांत आर्यांची वसाहत झाली होती, असें दिसते. असो.

आम्ही घाटावर बसून एकंदर देखावा किती तरी वेळ पहात होतो. आमच्या पावलांजवळच सिंधूचा तो विलक्षण वेगानें वहाणारा व दोन्ही बाजूंच्या टेकड्यांच्या काळसरजांभळट खडकाला भेदून जाणारा प्रचंड प्रवाह; अलीकडे टेकड्यांच्या माथ्यापर्यंत वरवर जाणारा तो किल्ल्या-चा तट; पलीकडे टेकडयांतून नागमोडीनें जाणारी रेलवे व पायरस्ता आणि खैराबादचें स्टेशन व त्याच्याहि पलीकडे उंच टेकडयांची रांग; उजव्या हाताला काबूल व सिंधु या नद्यांचा संगम आणि त्यांची रुंद व सथ पात्रें; डाव्या बाजूला दोन्ही नद्यांचे मिळून एकच अरुंद-पण लांबवर तटासा-रख्या खडकाच्या आकुंचित मार्गानें जावें लागल्यामुळेंच जणू कांहीं रागा-वून खडकावर धो धो आवाज करून लाटा आपटणारा तो सिंधूचा एकच प्रवाह, हा सर्व देखावा केवळ अदृष्टपूर्व आहे, असें माझ्या मनाला वाटलें;

व असा देखावा सुदैवाने दृष्टिगत करण्याचा सुयोग मला आला, म्हणून मनाला विलक्षण आनंद वाटला.

आतां बराच वेळ झाला, म्हणून परिचित मंडळीचा निरोप घेतांना इंग्रजी तऱ्हेनें हस्तांदोलन करतात, त्याप्रमाणे सिंधूच्या गारगार पाण्याला पुनः एकदां स्पर्श करून त्या स्पर्शसुखाचा अनुभव घेतघेत आम्ही मोठ्या नाखुषीने परत फिरलो. परतताना आम्ही अटक गावाहून आलो. हे गांव अगदीं खेडेवजा लहान आहे. वाटेनें मेवामिठाईची, कापडाचीं, किराण्या जिनसांचीं थोडीशीं दुकाने लागली, तेव्हा आम्ही त्या गांवच्या पेठेतूनच बाहेर पडलो, असे वाटलें.

थोड्याच वेळाने आम्ही स्टेशनवर येऊन पोहोंचलो. सिधुनदीच्या सभोंवतालच्या सर्व टेकड्या अगदीं उघड्या निर्वन आहेत, व खडकहि जांभळ्या रंगाचा आहे. स्टेशनच्या जवळच सिधूवरील पूल आहे, तेव्हां तो पूलहि पहावयाला आम्ही गेलों. या पुलावर नेहमी सत्रीपहारा असतो. पूल कांहीं फार लांब आहे, असे नाहीं. मात्र तो फारच उच आहे. सर्व पूल लोखंडीच आहे, व तो दुमजली आहे. खालच्या मजल्यावर पायरस्ता व गाडीरस्ता आहे, आणि वरच्या मजल्यावरून आगगाडीचा रस्ता आहे. पूलाचे खांब लोखंडी आहेत. व त्या खाबांच्या पुढे दगडी लंबवर्तुलाकार दुसरे खांब बांधलेले आहेत. हे खांब जुन्या पुलाचे आहेत, किंवा पाण्याच्या प्रवाहाचा जोर लोखडी खाबांवर पडूं नये, व प्रवाह त्या त्या ठिकाणीं दुभगून जावा म्हणून ते मुद्दाम बांधलेले आहेत, हे समजले नाहीं. पण येथे प्रवाहाचा जो विलक्षण वेग आहे, तो लक्ष्यांत घेतां दुसरीच कल्पना खरी असावी, असें वाटले. आम्ही सर्व पूल ओलांडला. पुलाच्या मध्यावर आल्यावर सिधूच्या दोन्ही बाजूंचा प्रवाह दूरवर दिसत होता. प्रवाह एकीकडे सथ, तर दुसरीकडे वेगवान्, असा तो त्याचा विरोध फार प्रेक्षणीय होता. सर्व पूल ओलांडल्यावर आम्ही परतलों, व स्टेशनवर आलो. तो आमची गाडी येण्याची वेळ झाली, थोड्याच वेळाने गाडी आली, व गाडींत बसून आम्ही आमच्या पुढील मुक्कामाकडे चालू झालों.

अटकपासून खैराबाद हें स्टेशन दोनच मैल असल्यामुळे तें लवकरच आलें. या स्टेशनच्या जरा पुढें गेल्यावर कॅंबेलपूर सोडल्यापासून जो डोंगराळ मुलुख लागतो, तो सरतो, व पुनः सपाट सुपीक प्रदेशाला सुरुवात होते. हा रेलवेरस्ता काबूल नदीच्या कांठाकांठानेंच बराच वेळ गेलेला आहे. काबूल व तिला मिळणारी बांडा नदी यांचे कालवे या प्रांतांत दृग्गोचर होतात. व यामुळे ठिकठिकाणीं हिरवींगार शेतें दृष्टीला पडतात.

अटकपासून नवशेरा म्हणून जोडस्टेशन लागते; येथून दरगाईपर्यंत चाळीस मैलांचा एक फाटा गेला आहे. नवशेऱ्यानतर फारसें मोठें स्टेशन लागत नाहीं. साडेतीन वाजण्याच्या सुमाराला आम्हीं पेशावर कँटोनमेंट स्टेशनला येऊन पोंहोंचलो. श्रीयुत गोगटे हे स्टेशनवर आले होते. स्टेशनवरून आम्ही तडक त्यांच्या बिऱ्हाडी गेलो.

ज्या मार्गानें आमचे पूर्वज आर्यलोक प्रथमतः हिंदुस्तानांत आले व पुढेंहि त्यांच्या टोळ्यांवर टोळ्या आल्या, पुढे ऐतिहासिक काळांत ज्या मार्गानें हिंदुस्तानावर निरनिराळ्या स्वाऱ्या झाल्या, आशिया व हिंदुस्तान या मधला दळणवळणाचा जो जुना एकच मार्ग, तो खैबर घांट पहाण्याचे माझ्या मनात होतें. पण या घांटानें मंगळवार व शुक्रवार या दोन दिवशीच सर्व दळणवळण चालतें, व त्या दिवशीं जामरुड (ब्रिटिश सरहद्दीवरील एक किल्ला) पासून तों लडीकोटा (अफगाण सरहद्दीवरील एक किल्ला) येथपर्यंत २७ मैलांच्या एकंदर घांटांत शिपायांचा संगिनी पहारा रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना ठेवून मग मधून गाड्या, टांगे, उंट, घोडे, बैल वगैरे सर्व तऱ्हेच्या वाहनांचा आाणि पादचारी यांचा तांडा निघतो. इतर वेळीं सरहद्दीवरील पठाण केव्हां हल्ला करून मनुष्याला घेऊन जातील, याचा नेम नसतो. आम्ही पेशावरला पोंहोंचलो, तो मंगळवारचा दिवस होता. अर्थात् खैबर घांट पहावयाचा तर आह्माला शनिवारपर्यंत पेशावरांत रहाणें भाग होतें. इतके दिवस रहावयाला आम्हांला सवड नसल्यामुळें मोठ्या नाखुशीनेंच नाइलाज ह्मणून आम्हांला तो घांट पाहण्याचा नाद सोडून द्यावा लागला. जामरुड पेशावरापासून दहाबारा

मैल आहे; पहांटेला निघून तेवढा पाहून येण्याचें आम्ही ठरविलें, व मग गांवांतील प्रेक्षणीय स्थळें पहावयाला बाहेर पडलों.

प्रथमतः आम्ही अजबखाना पहावयाला गेलों; पण तो बंद होता. त्यासभोवतीं लहानशी पण सुंदर बाग होती. हल्लींचें पेशावर हें गांव अगदीं नवें आहे असें दिसतें. रस्ते प्रशस्त असून दोन्ही बाजूंना पायवाटा ठेवलेल्या आहेत, व रस्त्यांच्या दोन्ही बाजूंना प्रचंड वृक्ष असून मुख्य रस्ता आणि पायवाट यांमध्यें लहानलहान ताटव्यांतलीं झाडें लावलेलीं आहेत; यामुळें सर्व रस्ताच उपवनाप्रमाणें दिसतो.

अजबखाना पहातां येत नाहीं, हें कळल्यामुळें आम्हांला वाईट वाटलें. पण त्याचा उपयोग काय ? मग आम्ही पंचतीर्थ नांवाचें एक ठिकाण पहावयाला गेलों. तेथें पुष्कळ लोक स्नानाला जातात, असें दिसलें. आवारांत गेल्यावर जिकडे जावें तिकडे पाणीच पाणी व झरेच झरे ! याप्रमाणें ती पाण्याची मजा पहातपहात आम्ही एका लहानशा विहिरी-जवळ गेलों. ही विहीर तोंडोतोंड भरली असून उकळणाऱ्या पाण्यांतून जशा वर उकळ्या येतात, तशा झऱ्यांच्या उकळ्या निघून विहिरीच्या सर्व कांठावरून सारखें पाणी वहात होतें. हा देखावा खरोखरच मनोहर होता. पाणीसुद्धां अत्यंत निर्मळ, गार व मधुर असें होतें. आम्ही तेथलें किती तरी पाणी प्यालों, तरी आमचें समाधान झालें नाही !

येथून आम्ही गांवांत एक गडासारखा भाग आहे, तिकडे गेलों. या भागाला कोनवाला म्हणतात. तेथेंच तहशील व इतर कचेऱ्या आहेत. येथें तटावरील बुरूजवजा असलेल्या उंच गच्चीवर गेलें, म्हणजे शहराचा विस्तार व शोभा एकदम दृष्टिपथांत येतात. या गच्चीवर उभे राहून आम्ही सभोंवार कितीतरी वेळ पहात होतों. हा प्रदेशहि पंजाबप्रमाणें सपाटच आहे. मात्र वायव्य दिशेला व उत्तरेला टेकड्याचटेकड्या दृष्टिगोचर होतात, व कांहींकांहींवर बरीच झाडीहि दिसते.

नंतर आम्ही बाजारांत हिंडलों. इकडे बहुतेक वसति मुसलमानांचीच आहे. हिंदू क्वचितच दिसतात. शहराचा जुना भाग अरुंद व कोंदट

आहे. पण म्युनिसिपालिटीची व्यवस्था चांगली असल्यामुळें कोठेंहि घाणकचरा वगैरे फारसा दिसला नाहीं.

रात्रीं बराच वेळ आम्ही गप्पा मारीत होतो. या ठिकाणीं सरहद्दीच्या पठाण टोळ्यांपासून मोठा धोका आहे, असे आम्हांला कळलें. रात्रीं बेरात्रीं एकटादुकटा मनुष्य सांपडला, तर हे पठाण लोक त्याला आपल्या गढी (लहान किल्ल्या) वर नेऊन अटकेंत ठेवतात, व त्याजकडून खंडणी घेतल्यावांचून त्याला सोडीत नाहींत. येथें लष्कर मोठे असल्यामुळें येथे हे पठाण लोक बंदुका चोरण्याचा धंदा करतात. कारण, त्यांना यायोगेंच बंदुका मिळतात. या सरहद्दीवरील प्रांताच्या आसपास केव्हां केव्हां या टोळ्या हल्ले करतात, व मग लष्करी सैन्य पाठवून त्यांच्याशीं प्रत्यक्ष लढाई करण्याचाहि प्रसंग येतो. यामुळें या प्रांतांत जीविताची आणि मालमत्तेची सुरक्षितता जरा कमी आहे, असें म्हणावें लागतें. तरी पण सरकार बराच बदोबस्त ठेवते. या पठाण-टोळ्यांनीं दंगेधोपे किंवा चोऱ्यामाऱ्या करू नयेत ह्मणून त्यांच्या मुख्यमुख्य लोकांना सरकारांतून दरसाल थोडीफार रक्कम पोहांचविण्यांत येते, व अशा तऱ्हेनें त्यांच्यापासून प्रजेच्या मालमत्तेचा व जीविताचा बचाव केला जातो.

आदल्या दिवशीं ठरल्याप्रमाणें आम्ही सकाळींच चहा वगैरे घेऊन टांगा करून श्रीयुत गोगटे यांचेसमवेत जामरुडच्या किल्ल्याकडे जावयाला निघालों. येथले घोडे फार चपळ असल्यामुळें टांगे फार चांगले चालतात. यामुळें दहाबारा मैल अतर तोडावयाला आम्हांला तास सवातासाच्या वर वेळ लागला नाहीं.

पेशावराकडून हा भाग जरा चढताच आहे. जसजसे आम्ही जवळ-जवळ येऊं लागलो, तसतशी आम्हांला टेकड्यांची रांगचीरांग समोर भिंतीसारखी दिसूं लागली, व त्यांच्या पायथ्याशीं लहानसा भुईकोट किल्ला दिसूं लागला. टांगा बाहेर ठेवून आम्ही किल्ल्याच्या दरवाजांतून आंत गेलो. श्रीयुत गोगटे हे पूर्वी येथल्या पलटणींतील डॉक्टर असून या किल्ल्या-वर राहिलेले होते. यामुळे सर्वांशीं त्यांची ओळख होती. अर्थात् किल्ला पहावयाला कांहींएक अडचण पडली नाहीं.

आम्ही किल्ल्याचा सर्व तट पाहून आलों. किल्ला फारसा मोठा नाहीं, व त्याच्या भिंती आणि बुरुज मातीविटांचेच आहेत. आपल्याकडे देशावरील कांहीं कांहीं गांवांत पाटलाची जशी गढी (लहान किल्ला) असते त्या तऱ्हेचाच हा किल्ला आहे. हा किल्ला पंजाबच्या रणजितसिंहाच्या कारकीर्दींत बांधलेला आहे. सरहद्दीवरील पठाण नेहमीं त्रास देत, म्हणून रणजितसिंहानें हा किल्ला बांधला, व त्याचा हरिसिंग म्हणून एक प्रख्यात सेनापति होता त्याला येथे ठेवलें. त्यानें या पठाण टोळ्यांची अगदीं खोडकी जिरविली, व रणजितसिंगाच्या अमलाचा दरारा या प्रांतांत चांगलाच बसविला. पंजाबांत व या प्रांतांत हारिसिंगाचें नांव अजूनहि लहान मुलांना भेवडाविण्याला उपयोगीं पडतें, इतका त्याचा दरारा या प्रांतांत होता. हरिसिंग या किल्ल्यांतच मेला, व त्याचें लहानसें स्मारक येथें आहे.

हा किल्ला टेकड्यांच्या अगदीं पायथ्याशींच आहे. येथूनच खैबरघांटाला सुरुवात होते. दोन टेकड्यांच्या मधून खिंडीसारख्या भागांतून रस्ता अगदीं स्पष्ट दिसतो. या टेकड्याहि अटकजवळच्या टेकड्यांप्रमाणे अगदीं उघड्याबोडक्या आणि निर्वन आहेत; त्यामुळे त्या अधिकच भीषण दिसतात. या सर्व डोंगरांत जिकडेतिकडे लहानलहान गढ्या दिसल्या. गढ्यांत पठाण लोक रहातात, असें आम्हांला कळलें. ब्रिटिश राज्याच्या सरहद्दीपासून अफगाणिस्तानच्या सरहद्दीपर्यंतच्या मुलखावर याच टोळ्यांचा ताबा आहे. येथला गढीवाला पठाण म्हणजे एक स्वतंत्र राजाच आहे.

झालें, येथें ' माझा अटकेपार प्रवास ' संपला. जामरूड किल्ल्याशीं उभें असतांना हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राज्याच्या विस्ताराची कल्पना माझ्या मनांत आली. रामेश्वरापासून पेशावरपर्यंत सुमारें दोन हजार आठशे मैल होतात. तसेंच द्वारकेपासून रंगूनपर्यंत दोन हजारांच्या वर मैल होतात. येवढें प्रचंड साम्राज्य पूर्वकालीं अशोकानें व पुढें समुद्रगुप्तानें स्थापन केलें होतें. पण हीं साम्राज्यें चिरकाल टिकलीं नाहींत. पण हल्लींचें साम्राज्य ब्रिटिशांच्या उदार धोरणानें हिंदुस्थान चिरस्थाई होणार यांत शंका नाहीं.

